
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԷՊԻԿ ԶՈՂՐԱԲՅԱՆ

Հայաստանի խորհրդայնացումից և վիճելի տարածքների վերաբերյալ Ադրիեդկոմի հայտնի դեկլարացիայից հետո, որը հանդիսավորապես ողջունեցին խորհրդային դեկավար գործիչները, մի որոշ ժամանակ նախիջևանյան հիմնահարցի մասին բուլշևիկյան դեկավար շրջաններում խոսակցությունները դադարել էին: Սակայն Շարուրում տեղաբաշխված թուրքական օկուպացիոն զորամասի հրամանատարության և Ադրիեդկոմի անդամ Բ. Շահթախթինսկու ծավալած հակահայկական գործունեության ու որպես հետևանք Նախիջևանի ազգաբնակչությանը ինքնորոշման իրավունք վերապահող Հայիեդկոմի դեկլարացիայից հետո և հատկապես Մոսկվայի ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսի նախապատրաստման շրջանում նախիջևանյան հիմնահարցը կրկին հայտնվեց շահագրգիռ շրջանների ուշադրության կենտրոնում, ինչին և նվիրված է սույն հոդվածը:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով և հանրապետության մնացած մասի խորհրդայնացումով Հայաստանը փաստորեն բաժանվեց քեմալական Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև: Գիշտ է, այն դեռ պետք է իրավական ձևակերպում ստանար Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվելիք պայմանագրում, բայց որ խնդիրը, ըստ էության, արդեն լուծված էր, դա գաղտնիք չէր ոչ ոքի համար: Դեկտեմբերի 8-ին Չիչերինին ուղարկած հեռագրում Օրջոնիկիձեն զգուշությամբ գրում է, թե «իմ կարծիքով թուրքերի իրական նպատակը Հայաստանը մեզ հետ կիսելն է»¹: Սակայն բուլշևիկյան կայսրությունը չէր շտապում կլանել ազգային հանրապետությունները, և վերջիններս, որոնց թվում և Խորհրդային Հայաստանը, ընդհուպ մինչև ԽՍՀՄ կազմավորումը, միջազգային հարաբերություններում հանդես էին գալիս որպես անկախ պետություն, պայմանագրեր էին կնքում և մի շարք երկրներում դիվանագիտական ու հյուպատոսական ներկայացուցչություններ պահում, բայց որ դա անցողիկ երևույթ էր, որ շուտով խորհրդայնացած բոլոր հանրապետությունները պետք է ներառվեին խորհրդային ընդարձակ կայսրության մեջ, դա ակնհայտ էր, թեև այդ մասին գերադասում էին դեռևս չխոսել: Չէին խոսում նաև Հայաստանի Հանրապետության փաստական բաժանման մասին: Ավելին, գրում և խոսում էին այն մասին, թե խորհրդայնացման հետևանքով Հայաստանը ձեռք է բերել իրական անկախություն:

Ո՞րն է անկախության իրական չափանիշը, և որքանո՞վ անկախ էին Հայաստանի նման փոքր հանրապետությունները թե՛ մինչև խորհրդայ-

---

¹ "Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества". Документы и комментарии. Т. 2, ч. I, М., 2003, с. 311 (այսուհետ՝ "Геноцид армян...").

նացունը և թե՛ խորհրդայնացումից հետո՝ ընդհուպ մինչև ԽՍՀՄ կազմավորումը, բոլորովին այլ հարց է, և դա չենք քննարկում: Բայց նաև ավելորդ չենք համարում մատնանշելու, որ բոլշևիկյան կուսակցական և պետական գործիչների շարքում Լեգրանը միակն էր, որ թուրքերի հետ Յայաստանի Յանրապետության բաժանման մասին համարձակվեց բացահայտորեն խոսել ու գրել: 1920 թ. դեկտեմբերի 22-ին Չիչերինին հասցեագրած նամակում նա գրում է. «Դեռ այն ժամանակ, երբ թուրքերին Սարիղամիշը նրանց կողմից գրավելու համաձայնություն տվեցինք, կարելի էր կանխատեսել, որ դա կհանգեցնի Յայաստանի համար խիստ ծանր պայմաններ ստեղծելուն: Իհարկե, որոշ օգուտ եղավ այն ճնշումից, որ առաջ բերեց թուրքերի շարժումը դաշնակների վրա, բայց ոչ մի հիմք չկար կարծելու, թե նրանց կարելի կլինի կանգնեցնել այնտեղ և այն ժամանակ, երբ մենք դա անհրաժեշտ կհամարենք: **Արդյունքում մենք հարկադրված եղանք սիրահոժար բաժանել Յայաստանը թուրքերի հետ: Այժմ դա բոլորի համար ակնհայտ փաստ է դարձել**»² (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.): Լեգրանը ցավով է անդրադառնում Յայաստանի բաժանման փաստին և այն քաղաքականությանը, որի հետևանքով քեմալական թուրքերը արշավեցին Յայաստան, ու կարծում է, որ իրենք ավելի շատ կորցրել են, քան ստացել: «Ճիշտ է, - ասված է այդ նամակում, - այդ գնով մենք հասանք դաշնակների ոչնչացմանը և խորհրդային իշխանության հաստատմանը Յայաստանի այն տարածքում, որը մնաց մեր ազդեցության տակ: Բայց ես շարունակում եմ նախկինի պես կարծել, որ **թուրքական հարձակման նկատմամբ այլ քաղաքականության դեպքում** մեզ կհաջողվեր, թեև հնարավոր է ոչ այդպես արագ, Յայաստանը ենթարկել մեր ազդեցությանը, և այն ժամանակ մենք **ստիպված չէինք լինի գնալ բաժանման թուրքերի հետ և փաստորեն վավերացնել ազգային ճնշման նրանց քաղաքականությունը Յայաստանի օկուպացված մարզերում**»³ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Որ Լեգրանն իրավացի էր, դրանում երկու կարծիք լինել չի կարող: Երկու կարծիք լինել չի կարող նաև այն բանում, որ խորհրդային իշխանության վերին էշելոններում Լեգրանի նման մտածողներ փաստորեն չկային: Դա ակնբախտորեն երևաց Մոսկվայի ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսին նախապատրաստվելու շրջանում, երբ կրկին օրակարգի հարց էր դարձել ոչ միայն թուրքերի հետ ռազմաքաղաքական դաշինք կնքելու, այլև տարածքային հարցերում նրանց արվելիք հնարավոր զիջումների խնդիրը, ինչը, բնականաբար, պետք է հանգեր Յայաստանում նրանց կատարած զավթումները ճանաչելուն: Միակ բացառությունը արտգործող կոմ Գ. Չիչերինն էր, որը դեռևս հույսը չէր կորցրել և նախկինի պես կանգնած էր Յայկական հարցին մի որոշ լուծում տալու դիրքերում: Դեկտեմբերի 5-ին Շ. Էլիավային ուղարկած նամակում անդրադառնալով 1920 թ. օգոստոսին Բեքիր Սամի բեյի հետ մշակած ռուս-թուրքական պայմանագրի նախագծին՝ Չիչերինը գրում է. «Երկու կետում մենք տարածայն ենք. մենք չենք ընդունում թուրքական սահմանների որոշումն ըստ Ազգային ուխտի, որը համարյա վերարտադրում է Բրեստ-Լիտովսկյան սահմանները, և մենք պահանջում ենք Թուրքահայաստանի թեկուզ որոշ մասի անկախության

² Նույն տեղում, էջ 328:

³ Նույն տեղում:

ճանաչում՝ Թուրքահայաստանից ելած հայ բնակչության բնակության համար...»⁴:

Չիչերինը լավատես էր, նա կարծում էր, թե Անկարան դրականորեն կարծագանքի Հայաստանի խորհրդայնացման փաստին, կփոխի քաղաքականությունը նրա նկատմամբ և կհամաձայնի խորհրդային Ռուսաստանի մասնակցությամբ հայ-թուրքական նոր կոնֆերանսի գումարմանը: Սակայն նրա լավատեսությունը շատ կարճ տևեց, շուտով նա համոզվեց, որ քեմալական թուրքերը բոլշևիկյան Հայաստանի նկատմամբ նույնքան թշնամաբար են տրամադրված, որքան թշնամական էին դաշնակցական Հայաստանի հանդեպ: Անկարան ոչ միայն մերժեց հայ-թուրքական նոր կոնֆերանս հրավիրելու և ստեղծված նոր պայմանների համեմատ երկկողմ հարաբերություններ մշակելու Հայիեղկոմի առաջարկությունը, այլև սկսեց համառորեն պահանջել, որ խորհրդային Հայաստանը կատարի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից բխող բոլոր պարտավորությունները՝ միաժամանակ օկուպացված պահելով Ալեքսանդրապոլը ու բոլոր այն տարածքները, որոնք այդ նույն պայմանագրով Հայաստանի մաս էին կազմում: Միակ զիջումը, որ Անկարան ի վերջո կատարեց, այն էր, որ համաձայնեց Հայաստանին առնչվող հարցերը քննարկել առաջիկայում գումարվելիք ռուս-թուրքական կոնֆերանսում՝ «հայ կոմունիստների միմյալ մասնակցությամբ»⁵:

Այդ հարցերի մասին մեր պատմագիտական գրականության մեջ բավականաչափ նյութ կա: Հայ պատմաբանները, որոնց շարքում և տողերիս հեղինակը, վաղուց բացահայտել ու հիմնավոր փաստերով ցույց են տվել, որ ազգային փոքրամասնությունների և հատկապես հայերի ու Հայաստանի հարցում քեմալական թուրքերն իրենց նախորդների՝ երիտթուրքերի արժանի ժառանգորդներն էին և ամեն գնով ձգտում էին ավարտին հասցնել այն, ինչ չէին հասցրել անել երիտթուրք հայասպանները⁶: Եվ այլ կերպ լինել չէր կարող, քանի որ այսպես կոչված ազգային (միլլի) շարժումը, որը հետագայում ստացավ քեմալական անվանումը, նախապես ծրագրվել ու կյանքի էր կոչվել հենց սուլթանական կառավարության և երիտթուրք գործիչների կողմից:

Ասում են, թե դիվանագիտությունը թուրքերի արյան մեջ է: Գիշտ է այդ ասույթը, թե ոչ, դժվար է ասել: Հնարավոր է, որ դրանում որոշ չափազանցություն կա: Բայց որ թուրքերը դիվանագիտության ասպարեզում միշտ էլ ճկունություն են դրսևորել ու հաջողության հասել, դա անառարկելի է, և այդ բանը հաստատող փաստեր՝ որքան ուզեք: Հերիք է հիշել, թե 19-րդ դարում քանի-քանի անգամ է Օսմանյան կայսրությունը հայտնվել անդունդի եզրին, կանգնել անխուսափելի թվացող կործանման փաստի առաջ, բայց ևայնպես չի կործանվել, փրկվել է հենց դիվանագիտության շնորհիվ, մեծ տերությունների միջև ծագած հակասությունները հմտորեն օգտագործելու միջոցով: Իզուր չէր Լլոյդ Ջորջն ասում, թե «թուրքերը պղտոր ջրում ձկնիկ որսալու մեծ վարպետներ են»⁷:

⁴ Նույն տեղում, էջ 305:

⁵ РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 50, п. 4.

⁶ Տե՛ս, օրինակ, **Ջորջյան Է. Ա.**, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920-1922), Եր., 1979, էջ 172-194, **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Եր., 1999, էջ 404-420 և այլն:

⁷ Джордж Ллойд. Правда о мирных договорах. Т. 2. М., 1957, с. 461.

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո, երբ հաղթող տերությունները հավաքվել էին Փարիզում, և ամենուրեք խոսում ու հայտարարություններ էին անում, թե թուրքերն այլևս անելիք չունեն Եվրոպայում, թե նրանք կարող են մնալ միայն փոքրասիական թերակղզու կենտրոնական մասում՝ Բրուսա կամ Կոնիա մայրաքաղաքով, երբ վերջապես Սևրում այդ ոգով պայմանագիր թելադրվեց թուրքերին, մի պահ թվաց, թե այս անգամ նրանց փրկություն չկա: Բայց ոչ, շուտով դեպքերն այլ ընթացք ստացան, շուտով պարզվեց, որ թուրքերը բոլորովին ձեռքերը ծալած չեն նստել ու սպասել Եվրոպայի կողմից իրենց ճակատագրի որոշմանը: Նրանք ստեղծված վիճակից դուրս գալու ելք են փնտրել ու գտել այն: Որոշել են «կողմերի» և «դեմերի» խաղ խաղալ ու դերերի բաշխում կատարել: Ստամբուլը հնազանդորեն ենթարկվում է ու փորձում մեղմել Անտանտի զայրույթը, իսկ Անատոլիան հեղափոխական կերպարանք է ընդունում, ըմբոստ դիրք բռնում և օգնություն ու փրկություն որոնում հակաանտանտայական ուժերի մոտ:

Այսպես են գործել թուրք քաղաքական գործիչներն ու դիվանագետները, և այս պարզ խաղը աշխարհը չի ըմբռնել, թեև այդ մասին խոսողներ շատ են եղել, որոնց շարքում նաև թուրքեր: 1920 թ. դեկտեմբերի 23-ին Տրապիզոնից Ելենա Ստասովային⁸ ուղարկած մի նամակում Արևելքի ժողովուրդների Բաքվի համագումարի որոշումով ստեղծված «Քարոզչության և գործողության խորհրդի» ներկայացուցիչ Եփրեմը, որը մի խմբի հետ հատուկ առաքելությամբ գործուղվել էր Անատոլիա՝ տեղեկություններ հավաքելու քենալական շարժման բնույթի և հետապնդած նպատակների մասին, գրում է. «Մի բան ինձ համար պարզ դարձավ. իր էությամբ, իր բնույթով, այս (պես) կոչված, Կոստանդինապոլսի կաթինետը և Անգորայի կառավարությունը նույնն են, ոչ մի տարբերություն: Եվ իմ մի գրուցակից՝ Կոստանդինապոլսից եկած շտաբային նշանավոր սպա, որը նմանապես գնում էր Անգորա (ինչպես և մենք), բացահայտորեն գովաբանում էր թուրքական դիվանագետներին և քաղ (աքական) գործ (իչներին), որոնց Անտանտի «կողմնակիցների» և «հակառակորդների» դերերի շատ հաջող բաժանման միջոցով հաջողվեց այն, ինչ չկարողացան անել պարտված պետություններից և ոչ մեկը՝ չկատարել Վերսալյան հաշտության թալանչիական պայմանները: Եվ պետք է ընդունել, որ սուբյեկտիվորեն իրենց՝ ինչպես Անգորայի, այնպես էլ Կոստանդինապոլսի թուրք գործիչների հասկացությամբ, գործը այդպես է դրված, բայց օբյեկտիվորեն, համաշխարհային մասշտաբով, այնուամենայնիվ, Քենալի շարժումը առաջադիմական է»⁹:

Չենց այս՝ քենալական շարժման առաջադիմական լինելու մասին աջ ու ձախ տարածվող կարծիքներն էլ Անկարայի դեկավարությանը հնարավորություն էին տալիս բոլշևիկյան գործիչներին տրամադրել իր օգտին և ստանալ Խորհրդային Ռուսաստանի թե՛ նյութական և թե՛ բարոյական աջակցությունը՝ իր առաջ դրված խնդիրները լուծելու համար: Իսկ բոլորովին էլ եվրոպական իմպերիալիզմի դեմ պայքար չէր, ինչպես դա ներկայացնում էին Ռուսաստանում, այլ պայքար էր հայերի և հույների

⁸ Բոլշևիկյան կուսակցության ականավոր գործիչ, «Քարոզչության և գործողության խորհրդի» անդամ:

⁹ "Геноцид армян...", с. 335.

րի «չար մտադրությունների դեմ», ինչը արձանագրված է «Արևելյան Անատոլիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերության» էրզրումի (1919 թ. հուլիսի 23 – օգոստոսի 6) և Ավագի (1919 թ. սեպտեմբերի 4-11) կոնգրեսներում ընդունված որոշումներում¹⁰:

Այս հարցը ևս բավականաչափ լուսաբանված է մեր պատմագիտական գրականության մեջ: Լուսաբանված է նաև դիվանագիտական այն աննախադեպ ակտիվությունը, որ դրսևորեցին քեմալականները Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանները Խորհրդային Ռուսաստանին ճանաչել տալու և ընդհանրապես Չայկական հարցը կոնֆերանսի օրակարգից հանելու ուղղությամբ: Հետևապես, մի կողմ թողնելով այդ հարցը, առավել ևս որ այն մեր անմիջական խնդիրների շարքից չէ, միայն արձանագրենք, որ Անկարան հմտորեն օգտագործեց Արևմուտքի հետ համաձայնության գալու իրենց հնարավորությունների մասին տարածվող լուրերը՝ հարկադրելու Մոսկվային ձեռնպահ մնալ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գրծված սահմանները վերանայելու գայթակղությունից: Եվ եթե թուրք դիվանագետները այդ հարցում ևս հաջողության հասան, ապա դրանում դարձյալ մեղքի իրենց մեծ բաժինն ունեն Ստալինը, Օրջոնիկիձեն, Նարիմանովը և նրանց արբանյակները (Մդիվանի, Էլիավա, Շահթախթինսկի և ուրիշներ), որոնք, խոսքները մեկ արած, ակտիվ կերպով լծվեցին Չիչերինի վրա ճնշում գործադրելու, Անտանտի լազեր թուրքերի հնարավոր անցումը կանխելու նպատակով Հայաստանի հաշվին գիջումներ անելու, նրանց տարածքային նկրտումներին հազուրդ տալու գործին: ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ և Արտգործժողկոմատ ուղարկած իրենց հեռագրերում և նամակներում այդ մարդիկ կաշվից դուրս էին գալիս՝ հիմնավորելու, թե Արևելքում հեղափոխական շարժումների ծավալման գործի համար որքան կարևոր է քեմալականներին ունենալ իրենց կողքին, չձախողել պայմանագիր կնքելու հնարավորությունը, ինչպես դա արվեց 1920 թ. ամառը, և բավարարել նրանց տարածքային պահանջները: Նույնիսկ Լեգրանը, որը միշտ էլ ճիշտ դիրքերից էր բնութագրում քեմալականներին, տեղի տալով այդ համատարած կարծիքին, Չիչերինին ուղարկած նամակում գրում էր. «Ի՞նչ կարող է տալ Մոսկվայի առաջիկա կոնֆերանսը Խորհրդային Հայաստանին: **Քանի որ մենք շահագրգռված ենք քեմալականներին աջակցելու մեջ, մենք չենք կարող Չայկական հարցը սրությամբ դնել: ...Խորհրդային Հայաստանի ստեղծումը և վերջինիս օգտին մեր բարեկամական միջնորդությունը, թուրքերը, ըստ երևույթին, հակված են նույնիսկ դիտելու որպես Խորհրդառուսաստանի ձգտումը ստեղծելու արգելապատնեջ Հայաստանում, որն ի վիճակի կլինի հակադրվել Կովկասի մուսուլմանական երկրների վրա Թուրքիայի ազդեցությանը: Միանգամայն ակնհայտ է, որ թուրքերի այժմյան հայտարարությունները Խորհրդային Հայաստանին, հայ կոմունիստներին չվստահելու մասին և այլն, թեև արտացոլում են թուրքերի պատմական ազգային գաղափարախոսությունը, զլխավորապես քողարկում են Կովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականության հանդեպ նրանց սեփական անվստահությունը: Հենց դրանով է պայմանավորված հայերի նկատմամբ նրանց ներկա քաղաքականությունը:**

¹⁰ Մանրամասն տես **Սահակյան Ռ.**, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Եր., 1970, էջ 43-47, **Ձոհրաբյան Է. Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 18-22 և այլն:

Ինձ թվում է, որ թուրքերը կցանկանային մեզ հեռացնել Արևելքում անմիջական գործունեությունից՝ թողնելով մեզ զարգացնել հեղափոխությունն Արևմուտքում: Եթե պարզվի, որ թուրքերը ընդունակ են հեղափոխական ճնշում գործադրել հարևան մուսուլմանական երկրների վրա, որ նրանք կկարողանան հեղափոխական շարժում բարձրացնել Արևելքում, դա հրաշալի կլինի, **այդժամ նրանց ինքնուրույն գործողությունների ազատություն պետք է տալ, տալ նրանց Նախիջևանը, նեղել Խորհրդային Հայաստանը և այլն**»¹¹ (ընգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Նամակից կատարված այս մեջբերումից դժվար չէ տեսնել, որ Լեգրանը դժգոհ էր ոչ միայն հայերի ու Հայաստանի հարցում, այլև ողջ տարածաշրջանում քեմալական թուրքերի վարած քաղաքականությունից, որի համար էլ նրանց անվերապահ զիջումներ անելու խնդիր չի դնում: Իսկ նամակի վերջնամասում ուղղակի գրում է, որ ինքը չի վստահում ու չի հավատում քեմալականներին, որ նրանց հարկավոր է ստուգել և «տալ ճիշտ այնքան, որքան անհրաժեշտ է, նրանց չթշնամացնելու համար, չնետել նրանց Անտանտի գիրկը»¹²:

Ինչպես տեսնում ենք, «Անտանտի գիրկը նետվելու» քեմալականների հնարավորությունների մասին տարածված լուրերը իրենց ազդեցությունն էին թողել նաև Լեգրանի վրա: Մինչդեռ իրականում նրանք այդպիսի հնարավորություն դեռևս չունեին, և Անտանտան էլ, ինչպես Լոնդոնի կոնֆերանսը և հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, ընդհուպ մինչև 1922 թ., մինչև հունական անհաջողությունների շրջանը, թուրքական պահանջներին ընդառաջելու ցանկություն չէր դրսևորում: Այդ լուրերը առավելապես տարածում էին հենց իրենք՝ քեմալականները, և նրանց Կովկասյան արբանյակները՝ բացառապես Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության վրա ազդելու միտումով, և պետք է ընդունել՝ ոչ առանց հաջողության: Արդյունքում, որքան կոնֆերանսի օրերը մոտենում էին, այնքան ռուս-թուրքական դաշինքի կնքմանը խոչընդոտող հարցերը, ասել է թե՛ հայոց հողերի հարցը օրակարգից հանելու կողմնակիցների ծայնը ավելի ու ավելի բարձր էր հնչում: Եվ առաջին օրինակը Ստալինն է տալիս. դեկտեմբերին, շրջանցելով Արտգործոլկոմատը, նա Մդիվանում հրահանգում է հայտնել թուրքերին, որ իրենք չեն դիմադրի Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառներում նրանց իշխանության հաստատմանը: Իսկ փետրվարին՝ կոնֆերանսի աշխատանքներից շուրջ երկու շաբաթ առաջ, տեղեկանալով այն մասին, որ Չիչերինը տարածքային հարցերում պաշտպանում է հայերի շահերը և պահանջել է վանը, Մուշը և Բիթլիսը հանձնել հայերին, Լենինին հասցեագրած գրությունում, խախտելով էթիկայի բոլոր նորմերը, Չիչերինի այդ պահանջը որակում է որպես «հիմար և պրովոկացիոն» ու դրանով իսկ անձնական վիրավորանք հասցնում Արտգործոլկոմին: «Ընկ. Լենին, - ասված է նրանում, - ես երեկ միայն իմացա, որ Չիչերինը իրոք ինչ-որ ժամանակ թուրքերին է ուղարկել հիմար (և պրովոկացիոն) պահանջ հոգուտ Հայաստանի վանը, Մուշը և Բիթլիսը մաքրելու մասին (թուրքական նահանգներ՝ թուրքերի ճնշող մեծամասնությամբ): Այդ հայկական ինպերիալիստական պահանջը չի կարող մեր պահանջը լինել:

¹¹ "Геноцид армян...", с. 329.

¹² Նույն տեղում:

Հարկավոր է արգելել Չիչերինին ազգայնականորեն տրամադրված հայերի ցուցումով նոտաների ուղարկումը թուրքերին»¹³:

Որ Ստալինը կոպիտ ու անտակտ մարդ էր, այդ մասին Լենինը պիտի գրեր ավելի ուշ և այն էլ այլ դեպքերի ազդեցության տակ: Մինչդեռ այս դեպքում պետական գործչի համար անթուլատրելի վարքագիծը մնաց անպատիժ:

Հայկական տարածքների խնդիրը կոնֆերանսի օրակարգից հանելու առաջարկությամբ հանդես է գալիս նաև Օրջոնիկիձեն՝ փետրվարի 12-ին Լենինին ուղարկած նամակում: Նրանից հետո չի մնում Նարիմանովը և չորս օր հետո (փետրվարի 16-ին) ընդարձակ նամակ է ուղարկում Լենինին, երկար-բարակ հեքիաթներ պատմում «մինչև վերջին մարդը Անգլիայի դեմ պայքարելու» քեմալականների պատրաստակամության մասին, բայց եթե Հայկական հարցի պատճառով Մոսկվան վանի նրանց իրենից, ապա նրանք կնետվեն Անգլիայի գիրկը: Նարիմանովը ևս սլաքը ուղղում է Չիչերինի դեմ, ճիշտ է, Ստալինի նման նրա հասցեին կոպիտ խոսքեր չի ասում, բայց և իրեն իրավունք է վերապահում մեղադրելու նրան Հայկական հարցում անգիտության մեջ: «Ես պետք է զգուշացնեմ Ձեզ, - ասված է նամակի վերջում, - ընկ. **Չիչերինը շփոթում է արևելյան հարցը, նա շատ է տարված Հայկական հարցով** և հաշվի չի առնում այն ամենը, ինչ կարող է լինել, եթե անգործիների¹⁴ հետ խզում լինի հենց Հայկական հարցի պատճառով: Ես վճռականորեն հայտարարում եմ, որ Կովկասում ստեղծված պայմաններում (Դադստան և Վրաստան) **եթե ուզում ենք Ադրբեջանը պահել մեզ, մենք պետք է անգործիների հետ կրնք բենք ամուր դաշինք՝ ինչ էլ որ լինի:** Ես ընդգծում եմ. **այդ դաշինքը մեզ կտա ողջ մուսուլմանական Արևելքը**, և այն ընդհանուր դժգոհությունը, որ ստեղծված է հենց մեր կողմից՝ մեր ապիկար արևելյան քաղաքականությանը, կվերացվի և դրանով Անգլիայի ձեռքից կխլենք պրովոկացիայի զենքը»¹⁵ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Ուշագրավ է, որ Լենինը, ծանոթանալով նամակի բովանդակությանը (Քաղբյուրոյի փետրվարի 18-ի նիստի ժամանակ), իսկույն այն ուղարկում է Ստալինին՝ խնդրելով երկու խոսքով կարծիք ներկայացնել¹⁶, թեև հայ-թուրքական հարաբերությունների հարցում Ստալինի կարծիքը նրան վաղուց հայտնի էր:

Սակայն դրանով Նարիմանովը չէր բավարարվել: Մի քանի օր հետո տեղեկություններ ստանալով Հայաստանում հակախորհրդային ապստամբության ծագման և փետրվարի 18-ին ապստամբների կողմից Երևանի գրավման մասին՝ շտապում է այդ փաստը ևս օգտագործել իր հակահայկական նկրտումների համար՝ իսկույն Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի անդամ Կամինսկու միջոցով հատուկ նամակ է ուղարկում (փետրվարի 21-ին) Լենինին, մատնացույց անում Հայաստանում խորհրդային իշխանության տապալման փաստը ու հետևություն անում, թե «թուրքական

¹³ РГАСПИ, ф. 3, оп. 1, д. 5214, л. 2: Տե՛ս նաև **Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ.**, Հանուն պատմական ճշմարտության, «Երեկոյան Երևան», 9.06.1988:

¹⁴ Մայրաքաղաք Անգորայի (Անկարա) անունով հաճախ քեմալականներին այդպես էին անվանում:

¹⁵ "Геноцид армян...", с. 379.

¹⁶ Տե՛ս "Два месяца работы В. И. Ленина (из хроники жизни и деятельности, январь-февраль 1921 г.)". М., 1934, էջ 86:

պատվիրակության հետ բանակցություններում Հայկական հարցը դեր չպետք է խաղա»¹⁷:

Ահա այսպիսին էր հայ-թուրքական տարածքային խնդիրների շուրջ ստեղծված մթնոլորտը Մոսկվայի կոնֆերանսի նախօրեին: Այսպես վրաց-ադրբեջանական հակահայկական ճակատը օժանդակեց թուրքերին օրակարգից հանելու Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանների վերանայման հարցը: Այդ արշավին միացել էին նաև Մդիվանին, Էլիվան և ուրիշներ, որոնց, սակայն, մենք չենք անդրադառնում ոչ թե նրա համար, որ նրանք երկրորդական դեմքեր էին և նրանց գոյությունները, որպես կանոն, ուղղված էին ոչ թե Լենինին, այլ Օրջոնիկիձեին կամ Չիչերինին, այլ մեր բուն խնդրից շատ շեղված չլինելու համար: Այդ նույն նկատառումով չենք անդրադառնում նաև թուրքական դիվանագիտության ծավալած արշավին՝ Լենինին ուղարկած Մուստաֆա Քեմալի նամակին, Չիչերինին հասցեագրված Ահմեդ Մուհթարի նոտաներին և այլն: Միայն արձանագրենք, որ նրանք կիրառեցին Մոսկվայի վրա ճնշում գործադրելու դիվանագիտությանը հայտնի բոլոր մեթոդներն ու եղանակները: Գործն այնտեղ հասավ, որ դեկտեմբերին Անկարայից դուրս եկած թուրքական պատվիրակությունը ավելի քան մեկ ամիս կանգ առավ Կարսում՝ սպասելով բաղձալի պատասխանի, և ճանապարհը շարունակեց միայն այն բանից հետո, երբ Անկարան պաշտոնական հավաստիացում ստացավ, որ կոնֆերանսում Հայաստանի օգտին տարածքային պահանջներ չեն դրվի: Այդ նասին վկայություն կա Չիչերինին ուղարկած Ահմեդ Մուհթարի 1921 թ. հունվարի 30-ի նոտայում: Պատասխանելով Չիչերինի հունվարի 13-ի նոտային, որում վերջինս հայտնում էր իր խորին հիասթափությունն այն բանի համար, որ Անկարան չի ընդունել Հայաստանի և Թուրքիայի միջև միջնորդության իր առաջարկը, և հույս հայտնում, որ բոլոր չլուծված հարցերն ու թյուրիմացությունները կհարթվեն մոսկովյան բանակցություններում, Թուրքիայի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի պաշտոնակատարը գրում է. «Մենք միաժամանակ ստացանք ընթացիկ հունվարի 13-ի ձեր երկու՝ № 706 և 710 գրությունները, հավասարապես նաև ընկ. Մդիվանու Ալի Ֆուադ փաշային հասցեագրած նամակի բովանդակությունը: **Շտապում են Ձեզ տեղյակ պահել, որ այդ նամակում բովանդակված հայտարարությունները, որով մեր կառավարությանը կից Ձեր ներկայացուցիչը ՌԽՖՍՀ անունից պաշտոնապես հաստատում է, որ Թուրքիայի կողմից Հայաստանին տարածքային զիջումների մասին խոսք լինել չի կարող, մեզ ամբողջովին բավարարում են:** Մյուս կողմից ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի նկատմամբ հարգանքը, որ այդքան համոզիչ հայտարարված է Մուստաֆա Քեմալ փաշայի անունով ընկ. Լենինի նամակում, ինչպես նաև ընթացիկ հունվարի 13-ի Ձեր № 706 հեռագրում, մեզ վստահեցնում են, որ ոչ մի լուրջ խոչընդոտներ այլևս չեն կարող դժվարացնել մոսկովյան բանակցությունները: Այդպիսի պայմաններում մեր պատվիրակությունը կարգադրություն է ստացել դուրս գալ Կարսից և ամենահնարավոր արագությամբ ժամանել Մոսկվա»¹⁸ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

¹⁷ "Геноцид армян...", с. 387.

¹⁸ "Документы внешней политики СССР". Т. III. М., 1959, с. 469.

Ո՞ւմ ցուցումով է Մդիվանին նման բան հայտնել թուրքերին: Որպես թուրքիայում ՌԽՖՍՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ, նա անմիջականորեն ենթակա էր Արտգործոժողկոմին և հյուրընկալ երկրի վերաբերյալ իր կառավարության կայացրած ամեն մի վճիռ, որպես կանոն, պետք է ստանար կամ անձամբ Չիչերինից, կամ էլ վերջինիս հանձնարարությամբ Արտգործոժողկոմատի որևէ պաշտոնյայից: Սակայն, ինչպես վերը տեսանք, Ստալինը, երբեմն նաև Օրջոնիկիձեն, շրջանցելով Արտգործոժողկոմատը, հաճախ Մդիվանուն ցուցումներ էին տալիս արտաքին քաղաքականության շատ կարևոր հարցերի վերաբերյալ: Այդպես էր գործը և այս անգամ, ինչի մասին վկայություն կա Մոսկվայում դեսպան նշանակված, բայց թուրքական պատվիրակության հետ մեկտեղ դեռևս Կարսում գտնվող Ալի Ֆուադ փաշային հասցեագրած Մդիվանու 1921 թ. հունվարի 14-ի նամակում: Անդրադառնալով դրան նախորդած իրենց զրույցների ընթացքում շոշափված հարցերին և հատկապես թուրքիայի կողմից Չայաստանին տարածքային զիջումներ անելու խնդրին, Մդիվանին, վկայակոչելով Օրջոնիկիձենին և Ստալինին, գրում է. «Ընկեր Օրջոնիկիձեն ինձ հասկացրեց, որ ռուս-թուրքական հարաբերությունների նկատմամբ Խորհրդային կառավարությունն ամբողջովին հետևում է այն տեսակետին, որ ես ձեզ շարադրել եմ: Նա նաև ինձ ասաց, որ առաջիկա մոսկովյան կոնֆերանսի նիստերին ակտիվորեն մասնակցելու է ինքը՝ ընկեր Ստալինը»: Այնուհետև անցնելով խնդրի նկատմամբ Ստալինի մոտեցումներին՝ Մդիվանին շարունակում է. «Կուզենայի հայտարարել, որ, ինչպես ես արդեն նախկինում հայտնել եմ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշային, ո՛չ հրահանգներում, որ ես ստացել եմ թուրքիա մեկնելիս, ո՛չ զրույցներում, որոնք ես ունեցել եմ ընկեր Ստալինի հետ, ոչ մի խոսք չի ասվել թուրքական տարածքի ինչ-որ մաս Չայաստանին հանձնելու մասին»: Իսկ վերջում հույս է հայտնում, որ «այս բացատրությունը, որը պաշտոնական է, բայց նաև հույժ գաղտնի, կցրի Խորհրդային կառավարության իրական մտադրությունների նկատմամբ ձեր բոլոր կասկածները»¹⁹:

Ավելորդ չենք համարում նաև ավելացնել, որ կոնֆերանսի աշխատանքներին Ստալինի ակտիվ մասնակցության մասին լուրը խիստ ոգևորել էր թուրքերին: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Ալի Ֆուադ փաշան. «Ընկեր Մդիվանին մեզ հասկացրեց, որ Մոսկվայում գոյություն ունի նոր մթնոլորտ՝ միանգամայն տարբեր նրանից, որի հետ սկզբնապես բախվել է այնտեղ մեր պատվիրակությունը»²⁰: Այժմ պարզ դարձավ, որ հիմնախնդիրների լուծումը չի թողնվելու միայն արտաքին գործերի կոմիսարի (Չիչերինի) հայեցողությանը, որ ընկ. Ստալինը՝ ազգությունների գործերի կոմիսարը, խառնվելու է թուրքիայի հետ բարեկամական կապերին վերաբերող գործերին, քանի որ այսուհետ զգալիորեն ավելի մեծ նշանակություն է տրվում նոր թուրքիայի հետաքրքրություններին»²¹ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Ստալինի հարցում թուրքերը չէին սխալվել: Կոնֆերանսում նրա շունչը զգացվում էր բոլոր հարցերում: Եվ եթե թուրք դիվանագետները լուրջ հաջողությունների հասան՝ հատկապես Չայաստանին առնչվող

¹⁹ "Геноцид армян...", с. 358.

²⁰ Խոսքը Բեքիր Սամիի պատվիրակության մոսկովյան բանակցությունների մասին է (1920 թ. հուլիս-օգոստոս):

²¹ "Геноцид армян...", с. 358.

հարցերում, ապա դրա համար պարտական են Ստալինին: Նրանք դա գիտակցել են, որի համար էլ նրա հասցեին միշտ գովեստի խոսքեր են շռայլել:

Ինչևէ, մենք հակիրճ ներկայացրեցինք Սոսկվայի կոնֆերանսի նախօրեին հայ-թուրքական հարաբերությունների շուրջ ծավալված դիվանագիտական պայքարը: Կարծում ենք՝ այդքանն էլ բավարար է, որպեսզի ընթերցողն էլ համոզվի այն ճշմարտության մեջ, որ այդ օրերին Սոսկվայում մթնոլորտն ամբողջովին հակահայկական թույնով էր ներծծված: Հայաստանի օգտին խոսողներ այլևս չկային: Նույնիսկ Չիչերինն էր արդեն զգուշավորություն դրսևորում և խուսափում հրապարակային հայանպաստ հայտարարություններ անելուց:

Կոնֆերանսի աշխատանքներին անցնելուց առաջ անհրաժեշտաբար պետք է նաև պարզենք, թե թուրքական շահերի խորհրդային պաշտպանները՝ Ստալինը և նրա արբանյակները, ինչ կարծիք ունեին մեզ հետաքրքրող խնդրում՝ Նախիջևանի հարցում: Դա հատկապես կարևորվում է այն առումով, որ, ինչպես հետո կտեսնենք, այս խնդրի վերաբերյալ կոնֆերանսի կայացրած որոշումը բոլորովին չի տեղավորվում այն կարծիքների համատեքստում, որ գոյություն ունեն կոնֆերանսի նախօրեին: Նախ ասենք, որ ձեռքի տակ եղած արխիվային փաստաթղթերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Նախիջևանի տարածաշրջանի պատկանելության հարցում վրաց-ադրբեջանական բլոկը նույնպիսի միասնական մոտեցում չունեին, ինչպես որ կար հայկական մյուս տարածքների հարցում: Ստալինը, Օրջոնիկիձեն և նրանց հարող Կիրովը գտնում էին, որ Շարուր-Նախիջևանը պետք է լինի Հայաստանի կազմում, մինչդեռ Ադրբեջանի ղեկավարությունը, բացահայտորեն չընդդիմանալով այդ տեսակետին, ամեն կերպ ձգտում էր կանխել Նախիջևանի անցումը Հայաստանին՝ օգտագործելով գաղտնի դիվանագիտության բոլոր հնարավորությունները ու նաև ինչպես թուրքական, այնպես էլ ռուսական խաղաքարտերը: Դրանում համոզվելու համար բավական է ծանոթանալ մի քանի փաստերի: Բայց նախ Ստալինի, Օրջոնիկիձեի, Կիրովի դիրքորոշման մասին:

1921 թ. հունվարի 2-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի բոլոր անդամներին հասցեագրած նամակում անդրադառնալով խորհրդային Հայաստանի թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական ծանր վիճակին (Թուրքիայի և Վրաստանի կողմից իրականացվող շրջափակումը, երկաթուղային հաղորդակցության դադարեցումը և այլն), Օրջոնիկիձեն և Կիրովը առաջ են քաշում տեսակետ, որ առանց Վրաստանի խորհրդայնացման հնարավոր չի լինի ապահովել Հայաստանի անվտանգությունը և խորհրդային կարգերի ամրապնդումը, ու նաև ավելացնում, թե «ստեղծված պայմաններում **թուրքերը հեշտությամբ կարող են իրենց բուֆերը ստեղծել Մակու-Նախիջևանյան շրջանում**, որտեղ նրանք մտադիր են հատուկ խանություն ստեղծել, որի ձեռքին կլինի դեպի Թավրիզ երկաթուղագիծը, **ինչը կտրում է մեզ Պարսկաստանից և անդամահատում Հայաստանը**»²² (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Ինչպես տեսնում ենք, Մակուի և Նախիջևանի շրջանները գրավելու և այնտեղ առանձին խանություն ստեղծելու թուրք-քեմալականների մտադրության մասին Շահթախթինսկու ղեկտեմբերի 7-ի հայտնի հեռա-

²² Նույն տեղում, էջ 343:

գրում տեղ գտած հաղորդումը անհետևանք չէր անցել: Բայց նաև փաստ է, որ «Չայաստանի անդամահատման» վտանգը չէ, որ անհանգստացրել էր Օրջոնիկիձեին ու Կիրովին, ո՛չ: Նրանք, հավանաբար, այդպես էլ չէին անդրադառնա շուրջ մեկ ամսվա վաղեմություն ունեցող այդ տեղեկատվությանը, եթե Վրաստանի խորհրդայնացման հարցը մեջտեղ չգար: Ամեն դեպքում մեզ հետաքրքրողը Նախիջևանի պատկանելության հարցում նրանց դիրքորոշումն է, իսկ նամակը վկայում է, որ նրանք Նախիջևանը Չայաստանի մաս էին համարում:

Նախիջևանի հարցին Օրջոնիկիձեին անդրադարձել է նաև հունվարի 25-ին ադրբեջանական կոմունիստների Բաքվի քաղաքային կոնֆերանսին տված զեկուցման մեջ: Ուշագրավ է, որ Օրջոնիկիձեին իր զեկուցման զգալի մասը նվիրել էր Չայաստանում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակին և նրան ամեն կերպ օգնելու անհրաժեշտությանը: Իսկ Ադրբեջանի և Չայաստանի փոխհարաբերությունները որակել էր որպես եղբայրական ու ներկաներին հիշեցրել Նարինանովի հայտնի դեկլարացիայի մասին, որով «Ձանգեզուրը և Նախիջևանը դառնում են Խորհրդային Չայաստանի անբաժանելի մաս»: Այդ ակտը համարելով բացառապես Ադրբեջանի ձգտումը «ոչնչացնելու այդքան արյունառաջացրած այդ անիծյալ հարցը», ավելացնում է, թե «դժբախտաբար այդ հարցը լուծված չէ նաև այժմ»: Ըստ որում, եթե Ձանգեզուրի հարցում պատճառը համարում է այնտեղ ծագած հակախորհրդային ապստամբությունը և «ինքնավար կառավարության կազմավորումը», ապա Նախիջևանի հարցում՝ թուրքական գործոնը: «Այստեղ (Նախիջևանում - Է. Ձ.) որոշ հակասություն, որոշ ընդհարում կա թուրքերի հետ. իհարկե, ոչ զինված, - ասել է Օրջոնիկիձեին: - Թուրքերը ուզում են Նախիջևանի շրջանը իրենց ձեռքերում ունենալ: Նախիջևանի շրջանը դա այն հանգույցն է, որտեղից դարպասները գնում են Պարսկաստան, որտեղից մենք կարող ենք կապ ունենալ Պարսկաստանի և Միջագետքի հետ: Նախիջևանից երկաթուղին գնում է դեպի Թավրիզ՝ պարսկական Ադրբեջան, Պարսկաստանի ամենահեղափոխական նահանգը»²³: Այսպես կարևորելով Նախիջևանի աշխարհագրական դիրքը և կրկին շեշտելով, որ թուրքերի մոտ Արևելքի «այդ բանալին իրենց ձեռքերում ունենալու» ցանկություն կա, Օրջոնիկիձեին հանկարծ հայտարարում է, թե «**Խորհրդային Ադրբեջանն այդ հարցում անպայման շահագրգռված կողմ է և ոչ մի դեպքում չի կարող Արևելքի այդ բանալին հանձնել**: Ինչ էլ որ լինի, այդ բանալին պետք է լինի խորհրդային ձեռքերում...»²⁴ (ընդգծումը մերն է - Է. Ձ.):

Ահա այսպես, զեկուցման սկզբում դրվատանքի խոսք ասելով վիճելի տարածքները Չայաստանին հանձնելու վերաբերյալ Նարինանովի հռչակագրի մասին, այն համարելով նախադեպը չունեցող «պատմական ակտ», վերջում, չզիտես ինչու, Օրջոնիկիձեին սկսում է խոսել Նախիջևանի հարցում ոչ թե Չայաստանի, այլ Ադրբեջանի շահագրգռվածության մասին ու հայտարարում, թե նա չի կարող Նախիջևանը հանձնել թուրքերին²⁵: Ճիշտ է, նա իսկույն ևեթ ավելացնում է, թե ինչ էլ որ լինի, Նա-

²³ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 1670, փ. II, թ. 2:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 3:

²⁵ Հակասական մտքերի առկայությունը և փաստաթղթի ոճը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Օրջոնիկիձեին խոսել է բանավոր:

խիջևանը պետք է լինի խորհրդային ձեռքերում, բայց դրանից խնդրի էությունը չի փոխվում. իր այդ հայտարարությամբ Օրջոնիկիձեն, ըստ էության, հարցականի տակ է դնում Նախիջևանի պատկանելությունը Հայաստանին և հետո՝ Ադրբեջանի ղեկավարությանը Նախիջևանը ետ ստանալու հույսեր ներշնչում: Առավել ևս, որ հարցի լուծումը տեսնում է ոչ թե Անկարայի ագրեսիվ նկրտումներին հակահարված տալու, այլ դիվանագիտության միջոցով: «Մենք կարծում ենք, որ մեզ մոտ այդ հարցում ևս թուրքերի հետ ոչ մի սուր բախումներ տեղի չեն ունենա, - ավելացրել է Օրջոնիկիձեն, - ինչ որ դիվանագիտական ճանապարհով այդ հարցը կարող է լուծվել»²⁶: Իսկ որ Անկարան Հայաստանի հարցում ոչ մի զիջման չէր գնա, դա հասկանում էին ոչ միայն Օրջոնիկիձեն և Նարիմանովը, այլև բոլոր նրանք, ովքեր առիթ էին ունեցել առնչվելու թուրք-հայկական հարաբերություններին: Այլ կերպ ասած, իր այս հայտարարություններով Օրջոնիկիձեն, կամա թե ակամա, Բաքվի ղեկավարությանը ակնարկում էր Նախիջևանը վերադարձնելու հնարավորության մասին:

Դատելով Մոսկվայում խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի մի վկայությունից՝ նախակոնֆերանսյան այդ շրջանում Նախիջևանի հարցում որոշակիորեն Հայաստանի օգտին էր խոսում նաև Ստալինը: ՀԿԿ Կենտկոմ ուղարկած 1921 թ. հունվարի 15-ի նամակում անդրադառնալով Ստալինի հետ իր հանդիպմանը՝ նա գրում է. «Չունենալով Չեզնից տեղեկություն, ես առիթ չեմ ունեցել դիմելու Չիչերինին և Ստալինին: Բայց ահա օրերս ընկ. Աթաբեկովից²⁷ ստացա քաղվածքներ Նախիջևան – Օրդուբադ - Նորաշենի վերաբերյալ կոմբրիգ (բրիգադի հրամանատար - է. Ջ.) Ստուդենկի զեկուցագրից: Այդ հեռագրի պատճենները ուղարկեցի ընկերներ Լենինին, Տրոցկուն, Չիչերինին, իսկ Ստալինին ես ինքս տարա և նրա հետ շատ երկար զրուցեցի: Ընկ. Ստալինը, ինչպես երևում է՝ նաև մյուս ընկերները, նշանակալիորեն փոխել են իրենց վերաբերմունքը թուրքական շարժման նկատմամբ՝ ի հետևանս այն բավականին հանդուգն տոնի, որով նրանք սկսել են խոսել Ռուսաստանի հետ և այն փաստերի, որ վերջին ժամանակներս հաղորդված է Վրաստանում ՌԽՖՍՀ մամուլի բյուրոյի կողմից: **Ստալինը վճռականորեն հայտարարեց, որ Նախիջևանի մասին խոսք լինել չի կարող: Նախիջևանը կլինի խորհրդային Հայաստանում:** Ինչ վերաբերում է Կարսին, ապա թեև այդ հարցում վճռական որոշում կա պաշտպանել Հայաստանի համար, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է ամենաշտապ կերպով այնտեղից նյութեր ուղարկել ինչպես ամբողջ մարզի, այնպես էլ առանձին օկրուգների՝ Կարսի, Կաղզվանի, Օլթիի, Արդահանի ազգագրական վիճակի մասին»²⁸ (ընդծումը մերն է - է. Ջ.):

Թե որքան «վճռական» էր Ստալինը Նախիջևանի և Կարսի մասին իր խոստումներում, կտեսնենք Մոսկվայի կոնֆերանսի աշխատանքներին ծանոթանալիս: Իսկ որ Ս. Տեր-Գաբրիելյանը անվերապահորեն հավատացել էր Ստալինին, երևում է նամակի այն տողերից, որոնցում նա խոսում է շուտափույթ ճշգրիտ ու հավաստի տեղեկություններ ուղարկելու

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 1670, փ. 11, թ. 3:

²⁷ ՀԽՍՀ լիազոր ներկայացուցիչն էր Ադրբեջանում:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 31, թ. 70-71:

մասին ոչ միայն օկուպացված շրջաններում թուրքերի գործողությունների, այլև Թուրքիայի ներքին դրության վերաբերյալ:

Անցնելով նախակոնֆերանսյան այդ նույն ժամանակաշրջանում Նախիջևանի երկրամասը Հայաստանին հանձնելու վերաբերյալ կոնֆերանսի հնարավոր որոշումը կանխելու ուղղությամբ Ադրբեջանի ղեկավարության ձեռնարկած քայլերին՝ դարձյալ հարկադրված ենք արձանագրել, որ Բաքվի արխիվների անմատչելիությունը մեզ հնարավորություն չի տալիս ամբողջությամբ բացահայտելու այն ամենը, ինչ հակահայկական մոլուցքով բռնված Նարիմանովի խումբը ծրագրել և իրականացրել է այդ օրերին: Բայցևայնպես, երկու փաստաթուղթ, որ Մոսկվայի արխիվներում հայտնաբերել ու հրատարակել է պրոֆ. Յու. Բարսեղովը, ինչ-որ չափով լրացնում են այդ բացը: Երկուսի հեղինակն էլ Բ. Շահթախթինսկին է՝ Ստալինի վստահությանն արժանացած այն նույն անձը, որը հակահայկականության մեջ աչքի էր ընկել դեռ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, լծվել ամեն գնով Նախիջևանը Հայաստանից անջատելու գործին և գնացել այնքան հեռուն, որ գերադասել էր այդ երկրամասը տեսնել Թուրքիայի կազմում, քան խորհրդայնացած ու «եղբայրական» հռչակված Հայաստանի (հիշենք, թեկուզ, նրա թուրքամետ քարոզչությունն ու գործունեությունը Նախիջևանում 1920 թ. դեկտեմբերին): Սակայն փոփոխված իրադրության պայմաններում (Մոսկվան չէր ճանաչել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, Անտանտի հետ քեմալական վերնախավի անթաքույց սիրախաղը առաջ էր բերել բուլշևիկյան ղեկավարության դժգոհությունը) Շահթախթինսկին չէր կարող այլևս խոսել հոգուտ թուրքերի, առավել ևս, որ համոզվել էր, որ Նախիջևանը չի զիջվելու նրանց: Եվ քանի որ այդ երկրամասը Ադրբեջանին միացնելու առաջարկությամբ նմանապես հանդես գալ չէր կարող՝ Ադրիեդկոմի հայտնի դեկլարացիայի պատճառով, ուստի նա²⁹ որոշում է Նախիջևանը Հայաստանին չթողնելու գերխնդիրը լուծել երկրամասի հովանավորությունը Ռուսաստանին առաջարկելու միջոցով: Ադրբեջանի համար դա հարմար տարբերակ էր՝ հետագայում այն ետ ստանալու առումով: Արդյունքում ծնունդ են առնում վերը հիշատակած երկու փաստաթղթերը՝ մեկը զեկուցագիր ուղարկված ՌԽՍՖՀ կառավարությանը, իսկ մյուսը՝ նամակ հասցեագրած Օրջոնիկիձեին:

Փաստաթղթերը թվագրված չեն, ինչը չափազանց տարօրինակ է, և միայն բովանդակությունից կարելի է դատել նրանց լույս աշխարհ գալու ժամանակի մասին: Ըստ Յու. Բարսեղովի՝ զեկուցագիրը³⁰ գրվել է փետրվարին, իսկ նամակը՝ ոչ ուշ, քան մարտին:

Ձեկուցագիրը իսկապես որ կարող է փետրվարին գրված լինել: Ինչ վերաբերում է նամակին, ապա այն մարտին գրված լինել չէր կարող մի շարք պատճառներով: Դրանցից առաջինն այն է, որ մարտին Հայաստանում խորհրդային իշխանություն չկար, այն տապալվել էր փետրվարյան

²⁹ Անտարակույս է, որ Շահթախթինսկին գործել է Ադրբեջանի ղեկավարության ցուցումով, բայց մենք նրա անունն ենք նշում, քանի որ փաստաթղթերը նրա անունով են:

³⁰ 4-5 էջանոց այդ փաստաթուղթը ավելի շատ նամակի է նման, քան զեկուցագրի: Յու. Բարսեղովը այն զեկուցագիր է համարել՝ հենվելով նույն արխիվում պահվող Մ. Օրախելաշվիլու կարծիքի վրա:

ապստամբության հետևանքով, մինչդեռ նամակում խոսվում է Հայաստանին օգնելու մասին: Եվ հետո, նամակում մի քանի անգամ շեշտվում է մինչև կոնֆերանսը ձեռնարկվելիք քայլերի մասին: Վերջապես նամակում հանդիպում ենք այսպիսի արտահայտությունների. «Կարաբեքիրն ինձ ամենաանկեղծ ձևով հայտարարեց...», «Կարաբեքիրի վրա շշմեցնող տպավորությունը թողեց Ջանգեզուրը և Նախիջևանի շրջանը Հայաստանին զիջելու մասին Ադրիեդկոմի ակտը...» և այլն: Այս արտահայտություններն ամենախոսուն վկայություններն են այն բանի, որ նամակը, ամենայն հավանականությամբ, գրվել է այն ժամանակ, երբ Շահթախթինսկին դեռևս գտնվում էր թուրքերի մոտ (Ալեքսանդրապոլ, Կարս) կամ էլ Նախիջևանում, այսինքն՝ դեկտեմբերին: Իսկ մարտին Շահթախթինսկին վաղուց Մոսկվայում էր (Մոսկվա էր հասել փետրվարի 19-ին թուրքական պատվիրակության հետ միասին):

Ինչևէ, վերադառնալով այդ երկու փաստաթղթերի բովանդակությանը, պետք է արձանագրենք, որ նրանցում երկու հիմնական խնդիր է շոշափված.

1. Թուրքիայի հետ դաշնակցային պայմանագրի կնքում,

2. Նախիջևանի երկրամասի վերածում ինքնավար միավորի և հանձնում Ռուսաստանի հովանավորությանը:

Առաջինը, որ աչքի է զարնում նամակների հետ ծանոթությունից, այն է, որ, ի տարբերություն Ստալինի, Օրջոնիկիձեի, Նարիմանովի և մյուսների, ովքեր ուղղակի պահանջում էին մի կողմ դնել Հայկական հարցը և Անկարայի հետ բարեկամության և համագործակցության մասին պայմանագիր կնքել, Շահթախթինսկին այդ նույն բանը՝ ինչպես վերը նշված փաստաթղթերն են ցույց տալիս, փորձում է անել բավականին խորամանկ ձևով: Նա հորինում և բոլշևիկյան ղեկավարությանն է հրամցնում տեսակետ, թե կողմնորոշման հարցում հակասություն կա Արևելյան Անատոլիայի՝ ի դեմս Կարաբեքիրի, և Անկարայի ղեկավարության միջև, որ իբրև Կարաբեքիրը համոզված ռուսամետ է, բոլշևիկյան հայացքների տեր, Ռուսաստանի հետ ռազմաքաղաքական դաշինքի կոմնակից, և որ եթե Անկարան փորձի համաձայնության գալ Արևմուտքի հետ, ապա Կարաբեքիրն Արևելյան Անատոլիան դուրս կբերի Անկարայի ենթակայությունից, կվերածի առանձին միավորի ու կշարունակի պայքարն Անտանտի դեմ: Նա նաև ավելացնում է, որ Անկարայում գիտեն Կարաբեքիրի այդ տրամադրությունների մասին և այդ պատճառով էլ Անտանտի հետ համաձայնության չեն գնա: «Անգորայի կառավարությունը հրաշալի գիտի Անատոլիայի ազգաբնակչության տրամադրությունը և նրա վրա Կարաբեքիրի ազդեցությունը, դրա համար էլ առանց վերջինիս համաձայնության նա ոչինչ չի ձեռնարկի, - ասված է նամակում: -...**Կարաբեքիրը ամենաանկեղծ ձևով ինձ հայտարարեց, որ մեծագույն դժբախտություն կլինի Թուրքիայի համար և անպայման անշահավետ Ռուսաստանի համար, եթե նրանք միմյանց չհասկանան...**»³¹ (ընգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Նման նախաբանին պետք է հետևեր առաջարկությունը, և նամակի հեղինակը շարունակում է, թե «իմ ծայր հասկացողությամբ մենք պետք է ձեռնարկենք հետևյալը.

³¹ "Геноцид армян...", с. 405.

1. Շտապ բավարարել Կարաբեքիրի պաշտոնական խնդրանքը՝ նրան 30000 փութ մազութ, 10000 փութ կերոսին և 5000 փութ բենզին բաց թողնելու մասին:

2. Կարաբեքիրին նվեր ուղարկել մեկ բարձրակարգ վագոն:

3. Անհրաժեշտ է մինչև կոնֆերանսը Նախիջևանի երկրամասը վերածել Ռուսաստանի հովանավորության տակ ինքնավար միավորի և նրա միջոցով առևտուր սկսել պարսկական հարուստ նահանգների հետ, որպեսզի պարսկական հացահատիկով, մրգերով և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքներով կերակրել Հայաստանը և այնտեղ գտնվող մեր զորամասերը՝ այդպիսով ազատելով կենտրոնը Հայաստանի հանդեպ պարենային բոլոր հոգսերից: Ռազմավարական նկատառումով այդ կարևորագույն անկյունը չի կարելի տալ թուրքերի հովանավորությանը: Պետք է ենթադրել, որ Ռուսաստանի հովանավորության տակ այդ երկրամասի ինքնուրույնությունը կբավարարի և թուրքերին: Հնարավոր է, որ մոտիկ ապագայում հանգամանքները հարկադրեն մեզ ինքնավար Նախիջևանի երկրամասի անունից քայլ կատարել Պարսկական Ադրբեջանի ուղղությամբ, բայց դա երբեք չի կարելի անել Հայաստանի կողմից կամ նրա անունից»³²:

Ինչպես տեսնում ենք, նամակի այս մասում Շահթախթինսկին Նախիջևանը Ռուսաստանի հովանավորությանը հանձնելու նպատակահարմարությունը փորձում է հիմնավորել երկու հանգամանքով՝ առևտուր Պարսկաստանի հետ և դեպի պարսկական Ադրբեջան կարմիր բանակի առաջխաղացման հնարավորություն: Բայց, հավանաբար, վստահ չլինելով առաջ քաշված հիմնավորումների լրջությանը (ոչինչ չի ասված, թե ինչու դա չի կարելի անել Հայաստանի ենթակայության տակ գտնվող Նախիջևանից), նամակի վերջում նա դիմում է կեղծիքի ու բացահայտ շանտաժի: «Թուրքերի քարոզչության հետևանքով, - գրում է Շահթախթինսկին, - Հայաստանը Մակուի խանությունից հաց չի ստանում, բայց պատկերը միանգամայն կփոխվի և Հայաստանը կստանա հաց և այլն, Նախիջևանի երկրամասի ինքնուրույնության դեպքում: Այնուհետև պետք է նկատի ունենալ, որ **Նախիջևանի երկրամասը Հայաստանին միացնելուց թուրքերն անհապաղ կպատասխանեն Մակուի խանության զավթումով, ինչը մեզ համար շահավետ չէ բոլոր տեսակետներից**»³³ (ընգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Այսպիսին է Օրջոնիկիձեին ուղարկած նամակի բովանդակությունը, այսպես է Շահթախթինսկին կեղծ ու պատիր միջոցներով փորձում համոզել Օրջոնիկիձեին, թե անհրաժեշտ է վերանայել Նախիջևանը Հայաստանին հանձնելու մասին Ադրիեդկոմի դեկլարացիան և այդ երկրամասը վերածել ինքնավար միավորի: Թե ինչպես պետք է թուրքերը «անհապաղ զավթեն» Պարսկաստանի մաս կազմող Մակուի խանությունը, դա հանելու է, որի լուծումը միայն Շահթախթինսկուն էր հայտնի: Իսկ որ նա կեղծում էր իրականությունը՝ գրելով, թե Մակուի խանությունը թուրքերի ազդեցության տակ հրաժարվել է Հայաստանի հետ առևտրական կապերի մեջ մտնելուց, դա ակնհայտ է, և այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ դեռ հունվարին «Գրարմակ» ընկերությունը, որի վարչության անդամներից էր Խան Մակինսկին, Խորհրդային Հայաստանին առաջարկել էր իր

³² Նույն տեղում, էջ 405-406:

³³ Նույն տեղում:

ծառայությունը՝ Մակուի խանությունում առևտրական գործարքներ կատարելու, իսկ փետրվարի 2-ին Հայիեղկոմը Մակու էր գործուղել առևտրական իր հատուկ ներկայացուցչին: Հայաստանի հետ առևտրական կապերի մեջ մտնելու պարսիկ վաճառականների ցանկության մասին փետրվարի 10-ին Հայիեղկոմին տեղեկացրել էր նաև Երևանում Պարսկաստանի հյուպատոս Ասադուլլա խանը³⁴:

Ռուսաստանի կառավարությանը, կամ ինչպես Օրախելաշվիլին է ներկայացնում, Լենինին ուղարկած զեկուցագիրը ավելի քան չորս էջից բաղկացած մի ընդարձակ փաստաթուղթ է, որ, սակայն, բովանդակության առումով շատ էլ չի տարբերվում Օրջոնիկիձեին հասցեագրված նամակից: Ուղղակի այստեղ շոշափված են նաև հարցեր, որոնք տեղ չէին գտել նամակում: Դրանցից են Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և թուրքերի ու դաշնակցականների միջև ինչ-որ կապերի, Ալեքսանդրապոլը չէվակուացնելու թուրքերի մտադրության, Իզգեդ փաշայի և Անկարայի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների և այլ հարցեր, որոնց հասկանալի պատճառներով չենք անդրադառնա: Ինչպես և նամակում, այստեղ ևս Շահթախթինսկին խոսում է Անկարայի կառավարող շրջաններում երկու խմբավորումների (արևմտամետ և ռուսամետ) առկայության մասին, Կարաբեքիրին երկինք բարձրացնում, ներկայացնում որպես Արևելյան Անատոլիայի միակ առաջնորդ, մարդ, որին ժողովուրդը պաշտում է իբրև հերոս և գործիչ, որն ամենամվիրվածն է Ռուսաստանին: Ջեկուցագրում Շահթախթինսկին անդրադառնում է նաև թուրքական պատվիրակության կազմին, բնութագրում նրա անդամներին և կանգ առնում Հայկական հարցի վրա՝ հատուկ ընդգծելով, թե «որպեսզի ամուր դաշինք կնքենք թուրքերի հետ, մենք Հայկական հարցը մեր բանակցությունների օբյեկտ չպետք է դարձնենք»³⁵:

Շահթախթինսկին անտարակույս ինքն իրեն հավատարիմ չէր լինի, եթե մոռացության տար Նախիջևանի խնդիրը: «Նախիջևանի երկրամասը՝ որպես ստրատեգիական կարևորագույն անկյուն, - ասված է զեկուցագրում, - ոչ մի կերպ չի կարելի հանձնել թուրքերի հովանավորությանը: Գիշտ այդպես էլ հիմա չի կարելի թույլ տալ նրա միացումը Հայաստանին, քանի որ, առաջին, դրան կընդդիմանա ինքը՝ այդ երկրամասի բնակչությունը, և երկրորդ, դրան չեն համաձայնի թուրքերը: Դրա համար էլ առայժմ հարկավոր է այդ երկրամասը վերածել Ռուսաստանի հովանավորության տակ ինքնակառավարվող մարզի: Նման ձևով հարցի լուծումը թուրքերին կշարժի իրենց բռնած դիրքից և չի կարող չբավարարել Հայաստանին»³⁶ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Ինչպես և նամակում, Շահթախթինսկին բավականին երկար դատողություններ է անում Նախիջևանի միջով պարսկական նահանգների հետ առևտուր ծավալելու, դեպի պարսկական Ադրբեջան (զուցեն՝ Թուրքիա) հնարավոր արշավանքի մասին և այլն և այլն, բայց ի տարբերություն նամակի, որտեղ ասված էր, թե ի պատասխան Նախիջևանը Հայաստանին միացնելուն թուրքերը իսկույն կգրավեն Մակուն, այստեղ հայտարար-

³⁴ Տե՛ս **Ջոհրաբյան Է. Ա.**, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-իրանական հարաբերությունները, Եր., 1985, էջ 100-104:

³⁵ "Геноцид армян...", с. 390.

³⁶ Նույն տեղում:

րում է, թե «վերջապես հարկավոր է նկատի ունենալ, որ **Նախիջևանի շրջանը Հայաստանին միացնելուն պես Մակուի խանությունը անհապաղ իրեն կհայտարարի Թուրքիայի մաս, իսկ դա ձեռնտու չէ մեզ բոլոր տեսակետներից»³⁷ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.): Եվ ոչ մի բացատրություն, թե ինչու Նախիջևանը Հայաստանին միացնելու դեպքում Մակուն անհապաղ կմիանա Թուրքիային: Նախ, Մակուն անկախ խանություն չէր և չէր կարող առանց Պարսկաստանի կենտրոնական կառավարության համաձայնության նման քայլ կատարել: Եվ հետո, Մակուի խանի համար ի՞նչ նշանակություն ուներ, թե Նախիջևանի երկրամասը ուն հովանավորության տակ կգտնվի՝ Հայաստանի՞, թե՞ Ռուսաստանի: Չէ՞ որ Մակուի խանը ոչ մի նման բան չարեց ոչ 1919 թվականին, երբ Նախիջևանը միացվել էր Հայաստանին, ոչ էլ 1920 թ. ամռանը, երբ հայկական զորքերը գրավեցին Շարուրը և Նախիջևանի գավառի մի մասը: Ուրեմն Մակուի խանության հետ կապված Շահթախթինսկու առաջ քաշած վարկածը էժանագին շանտաժ էր, ուրիշ ոչինչ: Մնում է ավելացնել, որ Շահթախթինսկին դրանով չէր բավարարվել և զեկուցագրի վերջում մի նոր սպառնալիք էր առաջ քաշել: «**Եթե Մոսկվայում համաձայնություն չկայանա**, - գրում է Շահթախթինսկին, - ապա Ալի Ֆուադ փաշան կմնա Մոսկվայում որպես Անգորայի կառավարության դեսպան, իսկ ինքը՝ պատվիրակությունը, անհապաղ հետ կգնա: Այդ դեպքում Անատոլիական Ազգային ժողովը իսկույն կդիմի մուսուլմանական Արևելքին հայտարարությամբ այն մասին, որ հեղափոխական Թուրքիան Ռուսաստանի հետ ոչ մի դաշինքի մեջ չէ և իր պայքարը մղում է ու կմղի առանց Խորհրդային Ռուսաստանի որևէ օգնության և աջակցության»³⁸ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):**

Ահա այն հեռանկարը, որով սպառնում է Շահթախթինսկին. Թուրքիան մուսուլմանական Արևելքը կտրամադրի Ռուսաստանի դեմ: Գործող սպառնալիք էր սա, թե՞ ոչ: Անպայման գործող էր, եթե նկատի առնենք այն իրողությունը, որ բոլշևիկյան ղեկավարությունը և անձամբ Լենինը այդ նույն մուսուլմանական Արևելքը հռչակել էին իրենց բնական դաշնակիցը արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ ծավալած պայքարում: Ուրեմն ինչո՞ւ պիտի փոքրիկ ու բոլորի կողմից լքված հայ ժողովրդի շահերը վեր դասվեն համաշխարհային հեղափոխության և հակաիմպերիալիստական պայքարի շահերից: Չէ՛, պետք է ընդունել, որ Շահթախթինսկին ոչ միայն հմուտ ինտրիգան էր, այլ և դիվանագետ: Նա նպատակին հասնելու ճիշտ միջոց էր ընտրել: Իսկ գուցե Շահթախթինսկին արդեն տեսնե՞ր Ս. Տեր-Գաբրիելյանի և Ա. Մռավյանի հետ դեկտեմբերյան հանդիպման ժամանակ Լենինի արած այն հայտարարությանը, թե դժվարությունը այն է, որ համաշխարհային հեղափոխության ճակատներից մեկն անցնում է Հայաստանի վրայով³⁹:

Ինչևէ, Մոսկվայի կոնֆերանսին հաշվված օրեր էին մնում, իսկ մթնոլորտն ամբողջովին հակահայկական թույնով էր ներծծված: Ավելին, ժանոթությունը կոնֆերանսի նյութերին ցույց է տալիս, որ ի վերջո Չիչերինն էլ լծվեց ամեն գնով թուրքերի հետ պայմանագիր կնքելու գործին՝ պատրաստ ընդառաջելու նրանց բոլոր հարցերում՝ բացի թուրքերի պահան-

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 391:

³⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4010, գ. 258, փ. 4, ց.1, թ.1:

ջած ռազմաքաղաքական դաշինքից: Այս հարցում նա առավելագույն չափով համառություն ցուցաբերեց: Փետրվարի 22-ին՝ թուրք պատվիրակների հետ հանդիպումից հետո, որի ժամանակ նրանք Չիչերինին էին ներկայացրել Լենինից և Ստալինից ստացած ծածկագրի հիման վրա Թուրքիայի հետ քաղաքական և ռազմական դաշինք կնքելու վերաբերյալ Մոսկվայում պաշտոնական մամուլը Կարաբեքիրին և վերջինիս պատասխանը Մոսկվայում, Չիչերինը զարմանքով գրում է Լենինին. «Այդ ամբողջ պատմությունն ինձ համար միանգամայն անսպասելի էր: **Ես ոչինչ չգիտեի այն մասին, որ Դուք և ընկ. Ստալինը ծածկագիր եք ուղարկել ընկ. Մոսկվայում: Այդ ծածկագրի ճշգրիտ բովանդակությունը մինչև հիմա ինձ անհայտ է, բայց նրա հիման վրա մեր կառավարության անունից ընկ. Մոսկվային, ինչպես դա կտեսնեք այդ գրագրությունից, թուրքերին քաղաքական և ռազմական դաշինքի պաշտոնական առաջարկություն է արել»⁴⁰ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):**

Չիչերինը հարկադրված էր բացատրել Լենինին, որ նման դաշինք կնքել նշանակում է չսահմանափակվել զենքի ու զինամթերքի մատակարարումով, այլ անմիջականորեն մասնակցել Թուրքիայի կողմից մղվելիք պատերազմներին: «Դաշինք, - գրում է Չիչերինը, - նշանակում է, որ թուրքերի վրա Անգլիայի հարձակման դեպքում մենք հարկադրված կլինենք պատերազմ հայտարարել Անգլիային և մեր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցներով մասնակցել Անգլիայի դեմ պատերազմին»: Չիչերինը նաև Լենինի ուշադրությունն է հրավիրում առևտրական համաձայնագրի կնքման նպատակով Լոնդոնում վարվող բանակցությունների վրա ու շեշտում, որ թուրքերի հետ դաշինքը «անհամատեղելի է Անգլիայի հետ ենթադրվող համաձայնագրի հետ»⁴¹:

Առաջ անցնելով ասենք, որ Չիչերինի փաստարկները համոզիչ էին, և դաշինքի գաղափարը մերժվեց: Սակայն խնդիրը միայն դա չէ, այլ նաև այն, որ այս դեպքում ևս գործ ունենք Լենինի և Ստալինի կողմից դիվանագիտական տարրական նորմի խախտման՝ Արտգործժողկոմատը շրջանցելու փաստի հետ:

Փետրվարի սկզբին Բաքու ժամանած թուրքական պատվիրակությունը մի քանի օր այնտեղ մնալուց, Ադրբեջանի ղեկավարության հետ առաջիկա կոնֆերանսում քննարկվելիք հարցերի շուրջ մտքեր փոխանակելուց⁴² և ամենայն հավանականությամբ որոշ խնդիրների վերաբերյալ պայմանավորվածություններ ձեռք բերելուց հետո փետրվարի 6-ին Շահթախթինսկու ուղեկցությամբ դուրս եկավ Բաքվից և Մոսկվա հասավ փետրվարի 18-ին: Պատվիրակությունը, որի նախագահը Յուսուֆ Քեմալբեյն էր (Մուստաֆա Քեմալի եղբայրը), բավականին բազմադաճ էր (ընդհանուր թվով 45 հոգի): Պատվիրակության կազմում էին Մոսկվայում դեսպան նշանակված Ալի Ֆուադ փաշան (Ջեբետոյ), Ոզա Նուրբեյր, խորհրդականներ, թարգմանիչներ և այլն:

Ստանալով կոնֆերանսի աշխատանքներին մասնակցելու մասին Չիչերինի հրավերը՝ Չայիեղկոնը դեռևս դեկտեմբերի 26-ի նիստում որոշել էր արտգործժողկոմ Ալ. Բեկզադյանի գլխավորությամբ պատվիրա-

⁴⁰ "Геноцид армян...", с. 391.

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 392:

⁴² Այդ մասին վկայություն կա Լենինին ուղարկած Նարիմանովի փետրվարի 16-ի մամուլում:

կություն ուղարկել Մոսկվա⁴³, ինչպես նաև մանրամասն հրահանգներ էր մշակել կոնֆերանսին ներկայացվելիք խնդիրների մասին: Իսկ հունվարի 12-ին Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ռանուշ Շահվերդյանին հանձնարարել էր վրացական կառավարությունից թույլտվություն ստանալ «ռուս-հայ-թուրք-ադրբեջանական կոնֆերանսին մասնակցելու նպատակով Մոսկվա ուղևորվող պատվիրակության համար»⁴⁴: Պատվիրակության կազմում էին քարտուղար Վահագ Մուրադյանը, աշխատակիցներ Գաբրիել Տեր-Օհանովը, Պետրոս Բեկզադյանը, Արամ Տեր-Մկրտչյանը, Ելիզավետա Մուսայեյանը և պատվիրակությունը սպասարկող վեց այլ անձինք⁴⁵: Մոսկվայում պատվիրակությանը պետք է միանար Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը:

Պատվիրակության համար կազմվել էր հուշագիր, որին դեռ կանդորադառնանք, իսկ հիմա նշենք, որ հայ պատվիրակներին վիճակված չէր մասնակցելու կոնֆերանսի աշխատանքներին: Բանն այն է, որ դրժելով «հայ կոմունիստների մինիմալ մասնակցությամբ» հայ-թուրքական հարաբերությունների հարցը Մոսկվայի կոնֆերանսում լուծելու մասին իր կառավարության նախնական համաձայնությունը՝ Յուսուֆ Քեմալ-բեյը Չիչերինի հետ առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ հայտարարեց, թե կառավարությունից միացյալ կոնֆերանսի մասնակցելու լիազորություն չի ստացել: Որ հենց այդ պատճառաբանությամբ է մերժվել խորհրդաթուրքական միացյալ կոնֆերանսի գաղափարը, այդ մասին մանրամասն բացատրված է դեռևս 1979 թ. լույս տեսած հայ-թուրքական հարաբերություններին նվիրված մեր գրքում⁴⁶: Մինչդեռ դրանից հետո էլ մեր պատմաբանները, չգիտես ինչու, առանց հարցի էության մեջ խորանալու, առանց կոնֆերանսի արձանագրություններն ուսումնասիրելու և հաշվի առնելու այն փաստը, որ մերժվել է ոչ միայն հայերի, այլև ադրբեջանցիների մասնակցությունը, նախկինի պես շարունակում են գրել, թե կոնֆերանսին հայ պատվիրակների մասնակցությունը թուրքերը մերժել են՝ վկայակոչելով Հայաստանում ծավալված փետրվարյան իրադարձությունները: Օրինակ, Գ. Գալոյանը, անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է, թե «քեմալական պատվիրակությունը դեմ էր խորհրդային Հայաստանի պատվիրակների մասնակցությանը խորհրդաժողովին «հիմք» ընդունելով «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» հայտարարությունը, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը տապալված է»⁴⁷: Ըստ որում, դա անում է առանց որևէ փաստարկի: Իսկ ահա Ե. Սարգսյանը իր «Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա» գրքում⁴⁸ ոչ միայն փորձում է ընթերցողին համոզել, որ Մոսկվայի կոնֆերանսին Բեկզադյանի պատվիրակության մասնակցությունը մերժելու պատճառը Հայաստանում Ս. Վրացյանի գլխավորած հակախորհրդային ապստամբությունն էր,

⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4/114, ց. 2, գ. 17, թ. 19:

⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 36, թ. 31:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղը:

⁴⁶ Տե՛ս **Ձոհրաբյան Է. Ա.**, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները, էջ 210-212:

⁴⁷ **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Եր., 1999, էջ 440:

⁴⁸ Տարօրինակ է, որ հեղինակը դավադիր գործարքին մասնակիցների շարքում նշում է նաև Հայաստանը:

այլև սխալ է մեկնաբանում այդ ամբողջ գործընթացը: Նա գրում է. «Բորիս Լեգրանի և Ալեքսանդր Բեկզադյանի պահանջով պետք է կոչվեր հայ-թուրքական կոնֆերանս, քանի որ պետք է քննարկվեին թուրք զավթիչների կողմից օկուպացված Խորհրդային Հայաստանի տարածքների և հայ-թուրքական սահմանների հարցերը: Կոնֆերանսին պետք է մասնակցեին Խորհրդային Ռուսաստանը և Խորհրդային Ադրբեջանը: Սակայն 1921 թ. փետրվարի 18-ին Երևանում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, իշխանության գլուխ անցան դաշնակները Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ: Թուրքական պատվիրակությունը օգտվելով դրանից վճռականապես հրաժարվեց Հայաստանի հետ համատեղ կոնֆերանսից: Որպեսզի կոնֆերանսը չծախողվի, Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը ստիպված էր համաձայնվել, որ կոնֆերանսը ընթանա Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, բայց անպայման Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի պատվիրակությունների մասնակցությամբ: Թուրքական պատվիրակությունը համառորեն դեմ էր Հայաստանի պատվիրակության մասնակցությանը կոնֆերանսին»⁴⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, այս փոքրիկ պարբերության մեջ, բացի վերը նշածից, մի ուրիշ սխալ էլ կա: Դա այն է, որ առանց հիմքի, առանց որևէ փաստի հեղինակը գրում է, թե Լեգրանի և Բեկզադյանի պահանջով Մոսկվայի կոնֆերանսը պետք է լիներ հայ-թուրքական: Նման բան ասել նշանակում է տեղյակ չլինել կոնֆերանսի գումարման նախապատմությանը:

Ինչևէ, ավելորդ համարելով այդ սխալները հերքելու համար մանրամասնությունների մեջ մտնելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև չցանկանալով կրկնել վաղուց ապացուցվածը, միայն ավելացնենք, որ իրողությունն այն է, որ թուրքական դիվանագիտությունը դեռ մինչև կոնֆերանսը Անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ հարաբերությունների հարցում որդեգրել էր սեպարատ (առանձին) պայմանագրեր կնքելու քաղաքականություն: Ավելի ուշ դա խոստովանել է նաև ինքը՝ պատվիրակության ղեկավար Յուսուֆ Քեմալ-բեյը, Անկարայում Ադրբեջանի լիազոր ներկայացուցիչ Աբիլովի հետ զրույցում: «ՌԽՖՍՀ հետ պայմանագիր կնքելու նպատակով ուղևորվելով Մոսկվա, - ասել է Յուսուֆ Քեմալը, - մենք մտադիր էինք պայմանագրեր կնքել Ադրբեջանի և այնուհետև Վրաստանի և Հայաստանի հետ: Բայց Ադրբեջանում, դժբախտաբար, այդ հարցին այնպես չվերաբերվեցին, ինչպես որ սպասում էինք»⁵⁰:

Մի փաստ էլ բերենք կոնֆերանսի նյութերից և դրանով սահմանափակվենք. Մարտի 12-ի նիստում, երբ քննարկվում էին այնպիսի հարցեր, որոնք կարող էին Անդրկովկասյան հանրապետություններում դժգոհություն առաջացնել, Չիչերինը, դիմելով թուրք պատվիրակներին, ասել էր, թե հարկավոր էր «այդ հանրապետությունների պատվիրակներին հրավիրել Մոսկվա ավելի ընդարձակ կոնֆերանսի, ինչպես դա առաջարկեց ռուսաստանյան պատվիրակությունը, բայց որը **մերժվեց թուրքական պատվիրակության կողմից լիազորությունների բացակայության պատ-**

⁴⁹ Սարգսյան Ե., Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Եր., 1995, էջ 185:

⁵⁰ Զոհրաբյան Ե. Ա., նշվ. աշխ., էջ 215:

ճառարանությամբ»⁵¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.): Ասված է պարզ ու հասկանալի. միացյալ կոնֆերանսից հրաժարվելու համար թուրք պատվիրակները վկայակոչել են լիազորությունների բացակայությունը և ոչ թե փետրվարյան իրադարձությունները Հայաստանում:

Միացյալ կոնֆերանսի տապալումը թուրք պատվիրակների միակ հաջողությունը չէր: Նախնական բանակցությունների օրերին նրանք մի հարց էլ լուծեցին: Դա բանակցություններին Լևոն Կարախանի մասնակցության հարցն էր: Կարծելով, թե Չիչերինի հայամետության որոշ դրսևորումները Կարախանի ազդեցության արդյունք են, նրանք պահանջեցին Կարախանին հանել պատվիրակության կազմից, ինչը և կատարվեց (Կարախանի փոխարեն պատվիրակության կազմի մեջ մտցվեց թաթար Ջելալեդդին Կորխմազովը)⁵²: Այդ պահանջը առաջ էր քաշվել Չիչերինի և Կարախանի հետ փետրվարի 22-ին կայացած հանդիպումից հետո:

Մենք այն կարծիքին չենք, թե ռուսական պատվիրակության կազմում Կարախանի մասնակցությունը Հայաստանին առնչվող հարցերի լուծման գործում կարող էր որևէ նշանակություն ունենալ, ո՛չ: Եթե Կարախանը ի վիճակի լիներ ազդելու Չիչերինի վրա, ապա դա կարող էր անել նաև առանց պատվիրակության կազմում լինելու: Բանն էլ հենց այն է, որ թե՛ Չիչերինն ու նրա տեղակալ Կարախանը և թե՛ Արտգործոժողկոմատն ընդհանրապես լոկ կատարողներ էին, իսկ քաղաքականությունը որոշում էին Քաղբյուրոյի ամենագոր անդամները, կովկասյան գործերում՝ բացառապես Ստալինը: Իսկ որ վերջինս կօգտվեր թուրք պատվիրակների դժգոհությունից և կպահանջեր Կարախանին հանել պատվիրակության կազմից, դա հայտնի էր թե՛ Չիչերինին և թե՛ Կենտկոմի բոլոր անդամներին: Բայնն այն է, որ Ստալինը վաղուց մտադրվել էր Չիչերինի տեղակալի պաշտոնում Կարախանի փոխարեն ունենալ մի մարդ, որի միջոցով կկարողանար ազդել Արտգործոժողկոմատի գործունեության վրա: Այդ նպատակին հասնելու համար նա օգտագործում էր այն հանգամանքը, որ Կարախանը հայ է, և որ դա մեծապես վնասում է իրենց արևելյան քաղաքականությանը հատկապես մուսուլմանական աշխարհում: Դեռևս 1919 թ. օգոստոսին (16-ին) Սմոլենսկից Չիչերինին ուղարկած նամակում, փորձելով հիմնավորել Կարախանին մեկ այլ, բայց անպայման մուսուլման գործիչով փոխարինելու անհրաժեշտությունը, գրում է, թե ինքը նկատել է, որ տարբեր երկրներից Ռուսաստան եկած մուսուլման պատվիրակները ամեն կերպ շրջանցում են Կարախանին և Արտգործոժողկոմատին և իր հետ հանդիպելու համար գալիս հասնում են Պիտեր, Սմոլենսկ և այլն: Ելնելով դրանից՝ Ստալինը հետևություն է անում, թե այդ ամենը իրեն մտածել է տալիս, որ Արտգործոժողկոմատի պատասխանատու աշխատակիցների անձնակազմը բոլորովին չի համապատասխանում «իրենց այսպես կոչված «մուսուլմանական» քաղաքականությանը»: «Այնքանով որ մեր «մուսուլմանական» քաղաքականությունը արդարացվել է, արդարացվում է և դեռ կարդարացվի (մենք նվաճել ենք պարսիկների, թուրքերի, աֆղանցիների և այլոց համակրանքը), - գրում է Ստալինը, -

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 63, թ. 50-51:

⁵² Ալի Ֆուադ փաշան (Ջեբեսոյ) իր «Մոսկովյան հուշեր»-ում գրում է, որ Կարախանը պատվիրակության կազմից հանվեց Անկարայի գաղտնի խնդրանքով, և որ նրան փոխարինած Ջելալեդդին Կորխմազովը ծագումով թուրք էր:

այդքանով Կարախանի՝ ազգությամբ հայի, միակ «արևելյան մարդու», որը կոչված է արտաքին աշխարհի համար ներկայացնել Արևելքի ժողովուրդներին, ներկայությունն Արտգործժողովումատում ծակում է լսողությունը և խախտում ներդաշնակությունը մեր արևելյան քաղաքականությունում, թուլացնում է մեր քաղաքականության ուժն ու էֆեկտը Արևելքի ժողովուրդների ու նախ և առաջ մուսուլմանների աչքում»⁵³:

Նամակում նաև ասված է, որ ինքը այդ հարցի շուրջ խոսել է Լենինի հետ և առաջարկել Կարախանին մի որևէ մուսուլմանով փոխարինելու հարցը մտցնել Կենտկոմ, և որ այդ պաշտոնի համար առաջադրել է Նարիմանովի թեկնածությունը, որին Լենինը համաձայնել է: Լավ հասկանալով, որ իր հովանավորյալն այդ պաշտոնի համար համապատասխան չէ, որ Չիչերինը կարող է առարկել և Կենտկոմի անդամների ուշադրությունը հրավիրել նրա թույլ կողմերի վրա, Ստալինը շտապում է կանխել նրան՝ հայտարարելով, թե «դժբախտություն չէ, եթե նրա մոտ բացակայում է լայն քաղաքական հեռանկարը, չէ՞ որ քաղաքականությունը նա չի անելու, այլ ԿԿ-ն և Արտգործժողովումատը, Նարիմանովը կարևոր է որպես դրոշ: Դեկորացիայի այդպիսի փոփոխությունը կամ ամեն դեպքում **Արևելքի հարցերում Կարախանին ստվերում թողնելը և մուսուլմանին առաջին պլան մղելը, ես բացարձակապես անհրաժեշտ եմ համարում**»⁵⁴ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Կարծելով, որ այդպիսի փոփոխությունը իսկույն հաշվի կառնվի մուսուլմանների կողմից և կբարձրացնի բուլշևիկների հեղինակությունը իսլամի աշխարհում, Ստալինը շարունակում է, թե «առարկությունն այն մասին, որ Նարիմանովը ծանոթ չէ հեռավոր Արևելքին, որ նա ծեր է և դանդաղ է կողմնորոշվում, ինձ համար վճռական նշանակություն չունի, քանի որ ես երբեք չեմ մտածել, որ Նարիմանովը ղեկավարելու է արևելյան քաղաքականությունը, նա ինձ համար, կրկնում եմ, միմիայն դրոշ է, դեկորացիա»⁵⁵:

Կարծում եմ՝ ընթերցողն էլ կընդունի, որ Չիչերինի հետ այսպիսի տոնով կարող էր խոսել միայն պետության ղեկավարը, այսինքն՝ Լենինը: Ստալինը 1919 թ. դեռևս չունեի այն կշիռն ու հեղինակությունը, որ նա ձեռք բերեց հետագայում՝ Լենինի մահվանից հետո: Քաղաքացիական պատերազմի տարիներին և նաև նրանից հետո ընկած առաջին շրջանում Լենինից հետո ամենահեղինակավոր անձը Տրոցկին էր: Կառավարության կազմում Ստալինը զբաղեցնում էր Ազգությունների գործերի ժողովումի համեստ պաշտոնը: Ճիշտ է, կուսակցական հիերարխիայում նա բարձր դիրք ուներ. ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի անդամ էր և նաև վայելում էր Լենինի վստահությունը: Բայց՝ դատելով նամակի բովանդակությունից, արդեն այն ժամանակ նա իրեն շատ հավակնոտ էր պահում (նրա բնավորության արատավոր կողմերից մեկը, ինչը մատնացույց էր արել Լենինը իր քաղաքական կտակում), իրավունք վերապահում միջամտելու մեկ այլ ժողովմատի կադրային քաղաքականությանը և այն էլ ոչ թե համեստ խորհրդատուի դիրքերից:

⁵³ "Геноцид армян...", с. 33.

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Նույն տեղում:

Ինչևէ, ավարտելով մեր խոսքը Կարախանի դեմ Ստալինի ծավալած պայքարի մասին, միայն ավելացնենք, որ Ստալինին չէր հաջողվել իրականացնել իր ծրագրերը (հավանաբար Չիչերինի անհամաձայնության պատճառով), թեև նամակի պատճենը ուղարկել էր Լենինին և նաև վերջում ավելարցել, որ ինքը պնդելու է իր այդ «հին առաջարկի վրա» և անհրաժեշտ է համարում հարցը քննարկել Կենտկոմի պլենումում:

Վերադառնալով մեր պատմությանը՝ անհրաժեշտ ենք համարում նշելու, որ Չիչերինի և Կարախանի հետ ունեցած առաջին հանդիպումը խիստ անհանգստացրել էր թուրք պատվիրակներին, քանի որ խոսք էր եղել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու մասին: Չիչերինի և Կարախանի կողմից առաջ քաշված այդ պահանջի մասին գրում են բոլոր այն թուրք պատմաբանները, որոնք անդրադարձել են Մոսկվայի կոնֆերանսին՝ հենվելով, անշուշտ, թուրք պատվիրակների վկայությունների վրա: Իսկ պատվիրակության անդամ Ալի Ֆուադ փաշան, որը կոնֆերանսից հետո մնացել էր Մոսկվայում որպես Թուրքիայի դեսպան, հետագայում իր քաղաքական հուշերում գրում է, թե «Չիչերինի և Կարախանի հետ հանդիպումներից մենք հասկացանք, որ այդ ճանապարհով մենք որոշակի արդյունքների չենք հանգի: Եվ որպեսզի իզուր ժամանակ չկորցնենք, մենք Ազգությունների գործերի կոմիսար Իոսիֆ Ջուղաշվիլի-Ստալինից խնդրեցինք մեզ ընդունել»⁵⁶:

Թուրք պատվիրակները քաջատեղյակ էին Ստալինի հակահայկական տրամադրություններին Մոսկվայում ստացած ինֆորմացիայի շնորհիվ և վստահ էին, որ Ստալինը կպաշտպանի իրենց շահերը: Այդպես էլ եղավ. նրա պահանջով Կարախանը հանվեց պատվիրակության կազմից, իսկ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կապակցությամբ էլ հայտարարել էր, թե «Հայաստանի հարցը դուք ինքներդ լուծել եք: Եթե չլուծված ինչ-որ բան դեռ մնացել է, ապա դա ևս դուք ինքներդ լուծեք...»⁵⁷:

Ստալինի նման վերաբերմունքը չէր կարող չզոհորել թուրք պատվիրակներին և նրանք օր օրի ավելի համառ ու ավելի անզիջող էին դառնում: Փետրվարի 23-ի հանդիպման ժամանակ Յուսուֆ Քեմալը անդրադառնում է նաև Հայաստանի օկուպացված շրջանները մաքրելու վերաբերյալ Չիչերինի պահանջին և մերժում այն՝ հայտարարելով, թե դա կանեն միայն այն դեպքում, երբ կատարվեն պայմանագրի բոլոր կետերն ամբողջությամբ: Նա նաև փորձեց արդարացնել իր կառավարության կողմից Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսին Ռուսաստանի միջնորդության մերժումը՝ ասելով, թե իրենք չէին կարող ընդունել այդ միջնորդությունը, «քանի որ վճիռը, որ այդ ժամանակ դուք կընդունեիք, նախապես հայտնի էր, ամեն դեպքում մենք կարող էինք այդպես մտածել, և այդպիսով իրավաբանորեն ասած, արբիտրաժը անհնարին էր: Այն ժամանակ մենք դեռ չգիտեինք այն, ինչ դուք մեզ ասել եք այս օրերին, և մենք մտածում էինք, որ ռուսական կառավարությունը մեզնից պահանջում է մաքրել վիլայեթները, որոնց մասին խոսք է գնում»⁵⁸: Չիչերինը դա համարեց թյուրիմացություն, կոչ արեց վերացնել բոլոր թյուրիմացությունները՝ ավելացնելով, թե «դրա համար մենք կառաջարկեինք հրավիրել Ադրբեջանի ներ-

⁵⁶ Սարգսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 186:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 186-187:

⁵⁸ "Геноцид армян...", с. 394.

կայացուցչին, որը, մուսուլմանական հանրապետություն լինելով, պետք է ձեզ լիակատար վստահություն ներշնչի: Դրա հետ մեկտեղ Ադրբեջանը որոշակի դեր է խաղում Կովկասում: **Ես իմացա, որ նրա կողմից** (վիճելի - է. Ջ.) **մարզերի հանձնումը Հայաստանին ձեզ մոտ որոշ անհանգստություն է առաջացրել»**⁵⁹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Ահա այսպես, դեռ մինչև կոնֆերանսի պաշտոնական բացումը ոչ պաշտոնական հանդիպումների արդյունքում թուրքական պատվիրակությանը հաջողվեց լուծել իր համար առանձնակի կարևորություն ունեցող հարցը: Հայ-թուրքական հարաբերությունների վերանայման խնդիրը հանվեց կոնֆերանսի օրակարգից: Այդ է իրականությունը: Մինչդեռ մեր պատմագիտական գրականության մեջ (այդ թվում՝ հետխորհրդային) դեռևս հանդիպում ենք կարծիքների, որոնք շատ հեռու են իրականությունից: Առանձնապես տարօրինակ ու անհասկանալի է Կարսի խնդրում Գ. Գալոյանի հայտնած կարծիքը: Խոսելով այն մասին, որ Կարսը Բաթումի բանալին է, և Չիչերինը կարևորում էր Կարսը Հայաստանին թողնելը, նա գրում է. «Այժմ, երբ Հայաստանում իշխանությունը կրկին իրենց ձեռքն էին վերցրել դաշնակցականները և թուրքերին առաջարկել էին հայ-թուրքական հարաբերությունների հիմքում դնել Ալեքսանդրապոլի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագիրը, Ռուսաստանը վարանում էր քննարկման դնել Կարսը Հայաստանին վերադարձնելու հարցը: Վախ կար, որ դրական լուծումը կարող էր ամրապնդել դաշնակցականների դիրքերը Հայաստանում: Մեր կարծիքով այդ էր պատճառը, որ Ռուսաստանը հրաժարվեց Կարսը Հայաստանին վերադարձնելու պահանջից»⁶⁰:

Անհասկանալի է, թե ինչու կոմունիստական Ռուսաստանի կողմից Կարսի վերադարձնելը կամրապնդեր ոչ թե հայ կոմունիստների, այլ դաշնակցականների դիրքերը: Եվ հետո, ինչու է հեղինակը մոռացել, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը հայ-թուրքական հարաբերությունների հիմքում դնելու մասին Անկարա ուղարկած Վրացյանի հեռագիրը տրվել է մարտի 18-ին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Մոսկվայում հայ-թուրքական հարաբերությունների խնդիրը վաղուց արդեն լուծվել էր, և հենց մարտի 18-ին էլ Մոսկվայի կոնֆերանսը ավարտել էր աշխատանքները: Նախակոնֆերանսյան հանդիպումների ընթացքում քննարկվել էին նաև Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի 5-րդ կետի (թուրքերը փորձում էին համոզել, որ այն ուղղված է ոչ թե Ռուսաստանի, այլ Արևմուտքի դեմ), կնքվելիք պայմանագրի բնույթի և այլ հարցեր:

Իսկ ի՞նչ էր անում Բեկզադյանի պատվիրակությունը, որը, ի դեպ, շատ ավելի շուտ էր հասել Մոսկվա, քան թուրքական և ադրբեջանական պատվիրակությունները: Նախ ասենք, որ հավաստի փաստեր չեն պահպանվել, ուստի և չենք կարող ասել, թե նրանք տեղեկություններ ունեին ծավալված հակահայկական արշավի մասին: Բայց անգամ եթե տեղյակ լինեին, միևնույն է, հակազդել չէին կարող, քանի որ, ինչպես տեսանք, թուրք-ադրբեջանական բլոկի շահերն էին պաշտպանում նաև Ստալինը, Օրջոնիկիձեն և մի շարք այլ ազդեցիկ բոլշևիկներ: Բայց դա նաև չի նշանակում, թե պետք է ձեռքերը ծալած նստեին ու սպասեին: Մենք վերը

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 397:

⁶⁰ Գալոյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 443-444:

տեսանք, թե քանի-քանի՝ անգամ են Նարինանովը, Շահթախթինսկին նամակներով դիմել Լենինին, Օրջոնիկիձեին, Ռկ(բ)Կ Կենտկոմ, ծանոթացանք այդ նամակների հակահայկական բովանդակությանը: Մնում է զարմանալ՝ ինչու Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահը կարող էր իրեն նման շռայլություն թույլ տալ, իսկ Հայաստանի հեղկոմի նախագահը՝ ոչ: Մինչդեռ արխիվներում չենք հանդիպում Հայաստանի ղեկավարների՝ Լենինին հասցեագրած մի նամակի, որում բարձրացված լինեն հայ ժողովրդի շահերը շոշափող հարցեր: Կարծես թե այդ ամենը նրանց քիչ է հետաքրքրել, կարծես թե նրանց ցավ չի պատճառել Հայաստանի անդամահատման փաստը: Ասել, թե Հայհեղկոմի ղեկավարությունը մտահոգված չէր դրանով, մեղադրել նրանց հայրենասիրության և համարձակության պակասի մեջ, մանավանդ Մռավյանին և Կասյանին, որոնք իրենց կյանքով ու գործունեությամբ հակառակն են ապացուցել, ճիշտ չի լինի: Պարզապես պետք է ընդունենք, որ ոչ թե նրանց մեղքը, այլ դժբախտությունն էր, որ հարկադրված եղան գործելու տնտեսական ու քաղաքական անասելիորեն ծանր պայմաններում և, ի լրումն այդ ամենի, Մոսկվայի կոնֆերանսի նախապատրաստման և անցկացման օրերին կորցրել էին իշխանությունը ու խրվել եղբայրասպան քաղաքացիական պատերազմի մեջ: Այնուամենայնիվ որոշ քայլեր կատարվել են, որոնք և ներկայացնում ենք ընթերցողի դատին:

Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Հայհեղկոմը նույնիսկ փորձել է թուրքահայերից կազմված մի պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա՝ Հայկական հարցում կոնֆերանսի ընդունելիք որոշումների վրա ինչ-որ ձևով ազդելու նպատակով: Փետրվարի 13-ին Ա. Մռավյանը շտապ հեռագրում է Բաքու՝ ՀԽՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Աթաբեկյանին և խնդրում անհապաղ հեռագրել Մոսկվա՝ հայկական պատվիրակության ղեկավար Ալ. Բեկզադյանին և Ս. Տեր-Գաբրիելյանին ու հայտնել, որ «մեզ համակրող և պաշտպանող թուրքահայերի շրջանում լրջորեն քննարկվում է թուրք-հայկական հարցի բարձրացումը Մոսկվայի կոնֆերանսում: Կարելի է կազմակերպել լուրջ ելույթներ և հատուկ պատվիրակություն դեպի Մոսկվա: Ինչպես ղեկավար կենտրոնների կարծիքը և հավանության դեպքում հեռագրե՞ք»⁶¹ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Որ «ղեկավար կենտրոնները» հավանություն չէին տա, դա հասկանալի է: Բայց նաև հայտնի չէ, թե Բեկզադյանն այդ ուղղությամբ քայլ կատարե՞լ է, թե՞ ոչ: Հայտնի է միայն, որ փետրվարի 20-ին պատվիրակությունը հանդիպել է Չիչերինին և Կարախանին, խոսել կոնֆերանսից հայ ժողովրդի սպասելիքների մասին, ներկայացրել փաստաթղթեր օկուպացված շրջաններում թուրք զինվորականության իրականացրած զանգվածային ջարդերի ու հակախորհրդային գործունեության վերաբերյալ և այլն, սակայն Մռավյանի առաջարկության մասին նա հայտնել չէր կարող այն պարզ պատճառով, որ այդ նույն թուրքահայերը փետրվարի 18-ին գրավել էին Երևանը և տապալել խորհրդային իշխանությունը: Ուշագրավ է, որ այդ լուրը Չիչերինը ստացել էր հայ պատվիրակների հետ

⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 81, թ. 4:

հանդիպման ժամանակ⁶²: Այդ օրը՝ փետրվարի 20-ին, հանդիպման մասնակիցները դեռևս չգիտեին թուրքական պատվիրակության դիրքորոշման մասին և կարծում էին, թե կոնֆերանսը միացյալ է լինելու: Այդ հանդիպման մասին միակ աղբյուրը Բեկզադյանն է, որը կոնֆերանսի ավարտից հետո Կարախանին հասցեագրած նամակում պահանջում է վերադարձնել այն փաստաթղթերը, որ փետրվարի 20-ի հանդիպման ժամանակ հանձնել է նրան, և որոնք պետք է «Ներկայացվեին ռուս-թուրք-հայ-ադրբեջանական կոնֆերանսին»⁶³: Կարախանին էր տրվել 12 փաստաթուղթ, որոնց շարքում Նախիջևանում թուրքերի և ադրբեջանցիների հակահայկական գործունեության մասին Վելիբեկովի զեկուցագիրը, վկայություններ Ալեքսանդրապոլում և Կարսում տիրող դրության մասին և այլն: Իսկ երբ միացյալ կոնֆերանսը ձախողվեց, հայ պատվիրակները, այնուամենայնիվ, ռազմական էքսպերտ Բորիշչևի միջոցով անհրաժեշտ նյութեր էին մատակարարում հայ-թուրքական սահմանագծման վերաբերյալ: Այդ մասին վկայում է ինքը՝ Ալ. Բեկզադյանը, Մ. Աթաբեկյանին ուղարկած փետրվարի 18-ի նամակում⁶⁴: Պատվիրակությունը նաև մի ընդարձակ զեկուցագիր հասցեագրեց Չիչերինին, Լենինին, Ստալինին, Կրեստինսկուն, որում վիճակագրական տվյալներ էր ներկայացվում բոլոր գավառների վերաբերյալ և շեշտվում Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը անպայմանորեն Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու անհրաժեշտությունը: «Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական զարգացումը և կուլտուրական առաջադիմությունը, - ասված է նրանում, - հնարավոր է անպայմանորեն թուրքիայի և Վրաստանի հետ դաշնակցական կառավարության վերջին տարածքային համաձայնագրերը անհապաղ չեղյալ հայտարարելու, ինչպես Վրաստանի, այդպես էլ թուրքիայի կողմից բոլոր չեզոք գոտիները վերացնելու և նրան մինչև վերջին պատերազմի սկիզբը գոյություն ունեցող իրական սահմանների շրջանակներում լրիվ վերականգնելու դեպքում միայն»⁶⁵: Չեկուցագրում նաև ցույց էր տրվում, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված սահմանները Հայաստանը դարձրել են անպաշտպան, նրա գլխավոր կենտրոնները՝ Երևանը և Ալեքսանդրապոլը, վերածվել են սահմանային քաղաքների և դարձել անպաշտպան, քանի որ Արաքս և Արփաչայ գետերը պաշտպանական դեր խաղալ չեն կարող:

Հայ պատվիրակները չէին կարող մոռացության տալ նաև Նախիջևանի հիմնախնդիրը, բայց չգիտես ինչու երկրամասը Հայաստանի կազմում թողնելու բացահայտ պահանջ չի դրվում: Ճիշտ է, երկրամասը Հայաստանի անբաժան մաս հայտարարելու մասին Ադրիեդկոմի հռչակագիրը համարում են «անօրինակ ակտ», հիշատակում Նախիջևանի մասին Հայիեդկոմի ղեկավարացիան և հետևություն անում, թե Ադրբեջանի

⁶² Այդ մասին հետագայում վկայել է Ալ. Բեկզադյանը, բայց հավանաբար քարոզչական նկատառումներով խոսել է ոչ թե լուր ստանալու, այլ Վրացյանի հեռագրի մասին, ինչը չի համապատասխանում իրականությանը (Վրացյանի հեռագիրը տրվել է մարտի 12-ին):

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 8, թ. 8:

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղը, ց. 2, գ. 68, թ. 25:

⁶⁵ Նույն տեղում, թ. 11:

հետ վիճելի գոտիներում սահմանը «երկու հանրապետություններում խորհրդային սոցիալիստական կարգերի հաստատումով պետք է կորցնեն քաղաքական նշանակությունը և այսուհետ ծառայեն որպես սովորական վարչական սահման: Ի դեպ, վերջինը կանցկացվի համաձայն ինքնորոշվող ժողովուրդների ազատ կամաարտահայտության»⁶⁶ (ընգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Հնարավոր չէ անտարբեր անցնել բոլշևիկյան հայ դեկավար գործիչների մոտ ծայրահեղության հասած և համոզմունք դարձած «ինտերնացիոնալիստական» հայացքների կողքով: Ո՛չ վրացի, ո՛չ ադրբեջանցի կոմունիստների մոտ նման բան չէր գտնի: Ամեն մի թիզ հողի համար նրանք կռիվ էին տալիս, իսկ մերոնք խոսում էին «սահմանների քաղաքական նշանակության» կորստի մասին: Ո՛չ վրացիները, ո՛չ ադրբեջանցիները Ջավախքի և Լեռնային Ղարաբաղի պատկանելության հարցը լուծելիս խոսք անգամ չասացին այդ մարզերի բնակչության ինքնորոշման իրավունքի և կամաարտահայտության մասին: Բայց նման պահանջ չառաջադրեցին նաև Հայաստանի կոմունիստ դեկավարները: Հենց այդ միակողմանի ինտերնացիոնալիզմը չէ՞ր այն պատճառներից մեկը (մի շարք այլ պատճառների շարքում), որ մեր ադրբեջանցի ու վրացի «եղբայրներին» հնարավորություն տվեց նորանոր կտորներ պոկել արդեն անդամահատված ու բզկտված Հայաստանի արյունածոր մարմնից: Իսկ եթե փորձենք հասկանալ, թե ի՞նչն էր պատճառը, ինչո՞ւ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության դեկավարության շրջանում վերը նշված մտածելակերպը ավելի արտահայտված ու գերակայող էր, ապա նախ և առաջ պետք է հիշենք, որ նրանց մեծագույն մասը Հայաստանցի չէր և կուսակցական-քաղաքական գործունեության մեջ էր ներքաշվել կամ Ռուսաստանում, կամ Բաքվում ու Թիֆլիսում:

ЭДИК ЗОГРАБЯН – Нахичеванская проблема в период подготовки второй Московской русско-турецкой конференции. – После известной декларации Азревкома от 1 декабря 1920 г., согласно которой Азербайджан отказывался от спорных территорий в пользу Армении, Нахичеванская проблема, казалось бы, перестала быть яблоком раздора. Однако в период подготовки второй Московской русско-турецкой конференции она снова приковала к себе внимание руководящих деятелей компартии. Сталин, Орджоникидзе и Киров повторно высказались за то, чтобы Шарур-Нахичеван оставался в составе Армении. Иной была позиция руководителей Азербайджана. Лишенные возможности открыто претендовать на этот регион, они решили пойти окольным путем. В своем докладе, представленном в ЦК РКП(б), и в письме к Орджоникидзе член Азревкома Б. Шахтагинский, ссылаясь на турецкий фактор, перспективу революции в Персидском Азербайджане, антиармянские настроения среди мусульман края и т. д., предложил отделить Нахичеван от Армении и отдать его под протекторат России.

В статье показано, как выдвинув этот вариант решения вопроса, бакинское руководство рассчитывало, как, в дальнейшем ему удастся присоединить регион к Азербайджану.

---

⁶⁶ Նույն տեղում, թ. 1:

EDIK ZOHRABYAN – *The Nakhichevan Issue in the Period of the Preparation of the second Russian-Turkish Conference in Moscow.* – Following the famous declaration issued by the Revolutionary Committee of Azerbaijan on December 1, 1920, according to which Azerbaijan surrendered its claims on the territories disputed by Armenia for the benefit of the latter, the issue of Nakhichevan ceased to be the centre of attention of the Communist Party leaders. Nevertheless, during the preparation of the second Russian-Turkish conference in Moscow, attention was once again riveted to this issue. Stalin, Ordzhonikidze and Kirov once more voiced their support for leaving Sharur-Nakhichevan within Armenia.

Azerbaijan's leaders, however, had a different position. Devoid of the opportunity to openly lay claim on this province, they chose to fulfil their objective in a roundabout way. Thus, B. Shakhtakhtinskiy, one of the members of the Azerbaijani Revolutionary Committee, in his report submitted to the Central Committee of the Communist Party in Russia and in his letter addressed to Ordzhonikidze, among other things pleads the Turkish factor, the possible revolution in Persian Azerbaijan, the anti-Armenian sentiments of the Muslim population of the province, and offers to separate Nakhichevan from Armenia and place it under the protection of Russia. The article demonstrates that by advancing this option of resolution, the authorities in Baku hoped that in future they would succeed in annexing the province to Azerbaijan.